ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (ΣΑΕ)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία (ΟΡΘ)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Θρησκευτικός Τουρισμός και Πνευματική Ζωή. Η περίπτωση της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή του Δήμου Θέρμης, της Περιφερειακής Ενότητας Θεσσαλονίκης.

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ

Θεοδώρα Σαχτιώτη

ΑΜ: 169340

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Δρ. Κωνσταντίνος Παπαμεντζελόπουλος

Β΄ ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Δρ. Ειρήνη Αρτέμη

Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή/της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, που σηματοδοτεί και την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών, θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες σε όλους όσους με στήριξαν τόσο πρακτικά όσο και ηθικά στην υλοποίησή της. Η συγγραφή της σηματοδοτεί το κλείσιμο ενός σημαντικού και εποικοδομητικού κεφαλαίου στην εκπαιδευτική μου πορεία, και η συνεισφορά όλων υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωσή της.

Πρωτίστως, ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Δρ. Κωνσταντίνο Παπαμεντζελόπουλο, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε με την ανάθεση της εργασίας, για την καθοδήγηση, πάντοτε εποικοδομητική και ενθαρρυντική, καθώς και για τις πολύτιμες συμβουλές του καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής.

Με βαθύ σεβασμό και ευγνωμοσύνη ευχαριστώ τις μοναχές της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή, οι οποίες με αγάπη και προθυμία συνέβαλαν στη συλλογή πληροφοριών, εμπλουτίζοντας ουσιαστικά το περιεχόμενο της εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τη μελέτη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, εστιάζοντας στην Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης. Στο πρώτο μέρος, η εργασία αναλύει το θεωρητικό πλαίσιο και τις έννοιες που σχετίζονται με τον τουρισμό και τον θρησκευτικό τουρισμό. Εξετάζεται η ιστορικότητα και η σημασιολογία των όρων τουρισμός και θρησκευτικός τουρισμός, με έμφαση στις παραδοσιακές πρακτικές που συνδέονται με τον προσκυνηματικό τουρισμό στην Ελλάδα. Παράλληλα, γίνεται διάκριση μεταξύ θρησκευτικού τουρισμού και προσκυνηματικών δράσεων. Στο δεύτερο μέρος η εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και την ιστορική της πορεία. Αναλύεται η ίδρυση του μοναστηριού, τα κείμενα και τα κειμήλια που διατηρούνται, καθώς και η πνευματική παρακαταθήκη που άφησε ο Άγιος Παΐσιος. Επιπλέον, εξετάζεται η πνευματική πορεία του μοναστηριού μετά την κοίμηση του Αγίου Παϊσίου, η οποία επηρεάζει σημαντικά την προσκυνηματική κίνηση και την τοπική κοινωνία. Η εργασία αναλύει τα κριτήρια των προσκυνητών και τις οικονομικές, πολιτιστικές επιδράσεις που προκύπτουν από την παρουσία του μοναστηριού στην περιοχή. Αναφέρεται επίσης στις εμπειρίες των προσκυνητών και τουριστών που επισκέπτονται την περιοχή.

Τέλος, η εργασία καταλήγει σε συμπεράσματα που αφορούν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή. Εξετάζονται οι προοπτικές μεγαλύτερης ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή της Σουρωτής και γενικότερα στην Ελλάδα, με στόχο την ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και τις υποδομές που δημιουργήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή για την εξυπηρέτηση και παραμονή των προσκυνητών, αλλά και τη δυνατότητα να συνδυάσουν την επίσκεψη στη μονή με άλλους θρησκευτικούς και πολιτιστικούς προορισμούς.

ABSTRACT

This study examines religious tourism in Greece, focusing on the Holy Monastery of Saint John the Theologian in Souroti, Thessaloniki. The first part analyzes the theoretical framework and concepts related to tourism and religious tourism. The historicity and semantics of the terms *tourism* and *religious tourism* are explored, with emphasis on traditional practices associated with pilgrimage tourism in Greece. At the same time, a distinction is drawn between religious tourism and pilgrimage activities. The second part focuses on the study of the Holy Monastery of Saint John the Theologian and its historical course. The foundation of the monastery, the texts and relics that are preserved, as well as the spiritual legacy left by Saint Paisios, are examined. In addition, the spiritual course of the monastery after the death of Saint Paisios is analyzed, which significantly affects pilgrimage activity and the local community. The study also examines the characteristics and criteria of pilgrims, as well as the economic and cultural effects resulting from the monastery's presence in the area. Furthermore, it refers to the experiences of pilgrims and tourists who visit the area.

Finally, the study presents conclusions regarding the development of religious tourism in the region. The prospects for further development of religious tourism in Souroti and in Greece in general are discussed, aiming to strengthen the local economy and highlight the cultural heritage, as well as the infrastructure developed in the wider area to serve and accommodate pilgrims. The study also considers the possibility for visitors to combine their visit to the monastery with other religious and cultural destinations.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 3

ΠΕΡΙΛΗΨΗ 4

ABSTRACT 5

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ 15

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ 15

1.1 Ιστορικότητα και σημασιολογία του όρου «τουρισμός». 15

1.2 Θρησκευτικός τουρισμός 16

1.3 Διάκριση μεταξύ θρησκευτικού τουρισμού και προσκυνηματικών δράσεων ... 21

1.4 Προσκυνηματικός και θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα 24

1.5 Μοναστηριολογία και βιβλιογραφική επισκόπηση για την ελληνική μοναστηριολογία 26

1.6 Πνευματικές καταβολές του μοναχισμού 28

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ 32

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΟΥΡΩΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 32

2.1 Θέση, τοπογραφία και ιστορική επισκόπηση περιοχής 32

2.2 Ίδρυση του μοναστηριού.....33

2.3 Ο Άγιος Παΐσιος και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Πνευματικό έργο κληρονομιά.....37

2.4 Τα κριτήρια των προσκυνητών και οι επιπτώσεις στην Τοπική Κοινωνία.....41

2.4.1 Οικονομικές και Πολιτιστικές Επιπτώσεις του Μοναστηριού.....42

2.4.2 Πνευματική και Πολιτιστική Επίδραση στον Πολιτιστικό Ιστό της Περιοχής 45

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ 47

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ 47

3.1 Συμπερασματικές επισημάνσεις.....47

3.2 Νέες προοπτικές.....51

3.3 Προτάσεις ανάπτυξης Θρησκευτικού Τουρισμού 57

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 61

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιοχή της Σουρωτής, στην Ανατολική Θεσσαλονίκη, αποτελεί ένα κομβικό σημείο θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, κυρίως λόγω της παρουσίας της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Αυτό το μοναστήρι, που φιλοξενεί τον τάφο του Αγίου Παϊσίου του Αγιορείτη, έχει μετατρέψει τη Σουρωτή σε πόλο έλξης για χιλιάδες προσκυνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ασκώντας σημαντική επίδραση στην τοπική κοινωνία, την οικονομία και την πολιτιστική ζωή. Η Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου δεν συνιστά απλώς ένα θρησκευτικό μνημείο ιστορικής σημασίας, αλλά έναν ζωντανό πνευματικό οργανισμό με βαθιά πολιτιστική, κοινωνική και φιλανθρωπική συνεισφορά. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται σε ορισμένα βασικά ζητήματα, τα οποία αναδεικνύουν τη σημασία του μοναστηριού και είναι τα ακόλουθα:

1. Πνευματική επίδραση της μονής

α. Πνευματικό Κέντρο

Η μονή λειτουργεί ως ένα ιδιαίτερα ισχυρό πνευματικό κέντρο, προσελκύοντας πλήθος πιστών που αναζητούν πνευματική καθοδήγηση, εσωτερική γαλήνη και ψυχική παρηγοριά. Η παρουσία του τάφου του Αγίου Παϊσίου προσδίδει στον χώρο έντονη πνευματική φόρτιση, καθιστώντας τον τόπο αναφοράς για τη σύγχρονη ορθόδοξη προσκυνηματική εμπειρία. Οι επισκέπτες έχουν τη δυνατότητα να έρθουν σε άμεση επαφή με την Ορθόδοξη παράδοση και να βιώσουν μια βαθιά προσωπική πνευματική εμπειρία ((Ιερόν Ησυχαστήριον Ευαγγελιστής Ιωάννης Θεολόγος, 2010)). Η έλξη προς τέτοιους ιερούς χώρους εδράζεται στον αρχετυπικό χαρακτήρα του προσκυνήματος, όπου η εξωτερική μετακίνηση αποκτά εσωτερικό και συμβολικό νόημα (Clift & Clift, 2004), εντασσόμενο παράλληλα στις σύγχρονες παγκόσμιες τάσεις του θρησκευτικού και πνευματικού τουρισμού (Sharpley, 2009).

β. Διατήρηση Παράδοσης και Τέχνης

Μέσω της λειτουργίας της, η μονή συμβάλλει ουσιαστικά στη διατήρηση και ανάδειξη της βυζαντινής εκκλησιαστικής παράδοσης, της αγιογραφίας, της ψαλτικής τέχνης και της μοναστικής ζωής. Αντίστοιχα μοναστηριακά κέντρα συχνά διαθέτουν εργαστήρια αγιογραφίας, βιβλιοθήκες με σπάνια χειρόγραφα και εκθεσιακούς χώρους που προβάλλουν την πλούσια πνευματική και καλλιτεχνική κληρονομιά της Ορθοδοξίας (Ware, 1997; Griffiths, 2011). Οι ψυχοκοινωνικές διαστάσεις αυτής της πολυδιάστατης παράδοσης αποτελούν βασικό στοιχείο της εσωτερικής ζωής των ελληνικών μοναστηριών (Aspects of Spiritual Life in Greek Monasteries, 2020, p.454).

γ. Πολιτιστική Ανταλλαγή

Η προσέλευση χιλιάδων επισκεπτών από χώρες των Βαλκανίων, τη Ρωσία και άλλες ορθόδοξες περιοχές δημιουργεί ένα δυναμικό περιβάλλον πολιτιστικής ανταλλαγής. Η αλληλεπίδραση μεταξύ του τοπικού πληθυσμού και των αλλοδαπών προσκυνητών αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των ιερών χώρων (Andriotis, 2009, pp.73-75) και ενισχύει τον ρόλο του θρησκευτικού τουρισμού ως μορφή άτυπης εκπαίδευσης και διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Cohen, 2006).

δ. Κοινωνική Συνοχή και Φιλανθρωπία

Πολλές μονές, συμπεριλαμβανομένης της μονής της Σουρωτής, αναπτύσσουν έντονη φιλανθρωπική δραστηριότητα, παρέχοντας υλική και ηθική υποστήριξη σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Μέσα από αυτές τις δράσεις ενισχύεται η κοινωνική συνοχή και αναδεικνύεται ο ρόλος των μοναστηριών ως κοινωνικών πυλώνων, που υπερβαίνουν το στενό θρησκευτικό τους πλαίσιο και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής (Griffiths,2011).

2. Οικονομική επίδραση της μονής στην περιοχή της Σουρωτής

α. Τουριστικές Υποδομές

Η αυξημένη προσκυνηματική κίνηση έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη και αναβάθμιση των τουριστικών υποδομών, όπως μικρά ξενοδοχεία, ξενώνες, ενοικιαζόμενα δωμάτια και επιχειρήσεις εστίασης. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί άμεση συνέπεια της καθιέρωσης της Σουρωτής ως σημαντικού προορισμού θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού (Μοίρα, 2009).

β. Τοπικά Προϊόντα και Εμπόριο

Οι επισκέπτες συχνά προμηθεύονται τοπικά προϊόντα, αναμνηστικά και θρησκευτικά είδη, είτε από καταστήματα της περιοχής είτε από το πωλητήριο της μονής, ενισχύοντας έτσι τις μικρές τοπικές επιχειρήσεις. Η ορθολογική διαχείριση των ιερών χώρων περιλαμβάνει την παροχή τέτοιων υπηρεσιών και προϊόντων ως μέρος της συνολικής εμπειρίας του επισκέπτη (Shackley, 2001).

γ. Δημιουργία Θέσεων Εργασίας

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού συνδέεται με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε τομείς όπως η φιλοξενία, η εστίαση, το εμπόριο και οι μεταφορές. Η οικονομική αυτή δραστηριότητα εντάσσεται στη γενικότερη αξιοποίηση των θρησκευτικών πόρων ως μοχλών πολιτιστικής και τοπικής ανάπτυξης (Μοίρα, 2008, σσ. 4–6).

δ. Αύξηση Εσόδων

Η συνεχής ροή επισκεπτών συμβάλλει στην αύξηση του τοπικού εισοδήματος και στη βελτίωση της οικονομικής βιωσιμότητας της περιοχής. Ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να λειτουργήσει ως σταθερή και μακροπρόθεσμη πηγή εσόδων, εφόσον αναπτύσσεται με βάση τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης και του σεβασμού στον ιερό χαρακτήρα του τόπου (Raj & Griffin, 2015).

ε. Ανάπτυξη Συνοδευτικών Υπηρεσιών

Παράλληλα, παρατηρείται η ανάπτυξη εξειδικευμένων υπηρεσιών, όπως τουριστικά γραφεία που οργανώνουν προσκυνηματικά ταξίδια. Η εξειδίκευση αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της σύγχρονης τουριστικής ανάπτυξης προορισμών με έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα (Hartman et al., 2020).

Η θρησκευτική μετακίνηση αποτελεί την αρχαιότερη μορφή ταξιδιού στην ανθρώπινη ιστορία και συνδέεται άμεσα με την επιθυμία του ανθρώπου να έρθει σε επαφή με το Θείο. Η θρησκεία επηρεάζει βαθιά την πνευματική και ψυχική κατάσταση της ανθρωπότητας, λειτουργώντας ως απάντηση στα υπαρξιακά, συναισθηματικά και ψυχολογικά κενά της καθημερινής ζωής. Μέσα από το προσκύνημα, τα άτομα εκφράζουν την πίστη τους, επιδιώκουν την πνευματική κάθαρση και απομακρύνονται προσωρινά από τις εγκόσμιες ανησυχίες, επιβεβαιώνοντας τον διαχρονικό ρόλο του θρησκευτικού τουρισμού (Μοίρα, 2003, σ. 14).

Οι έννοιες του θρησκευτικού τουρισμού και του προσκυνηματικού τουρισμού αντιμετωπίζονται ως δύο παράλληλες διαστάσεις μέσα σε ένα κοινό θεωρητικό πλαίσιο. Η δημιουργία ευκαιριών για θρησκευτική και θεολογική εκπαίδευση, η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού συμβάλλουν στην εμφάνιση ενός τύπου τουρισμού που περιλαμβάνει τόσο θρησκευτικούς όσο και εκπαιδευτικούς στόχους (Cohen, 2006, pp. 78-80). Στον προσκυνητή συχνά πέραν των εσωτερικών του αναζητήσεων, αλληλεπιδρούν και άλλα κίνητρα όπως εκπαιδευτικά, η προβολή, η διαφήμιση ενός προορισμού, ακόμα και η αυτή η οικονομική δαπάνη. Ο πολιτισμός, ο αγροτουρισμός και το περιβάλλον. Αν και κάπως έμμεση, η προσμονή των επισκεπτών -τουριστών να βελτιώσουν τις γνώσεις τους ενισχύεται από αυτούς τους θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες. Κατά συνέπεια, τα εκπαιδευτικά κίνητρα για την επίσκεψη μπορούν να συμβάλουν στην εμβάθυνση και

τη διεύρυνση των θρησκευτικών και πολιτιστικών εμπειριών των τουριστών (Ramírez & Portillo, 2020, pp.407-420).

Όπως και στον υπόλοιπο τουρισμό, έτσι και στον θρησκευτικό οι ταξιδιώτες έχουν διαφορετικές ανάγκες και προτιμήσεις. Υπάρχουν οικογένειες που αναζητούν προσβάσιμους προορισμούς, ενώ άλλες που προτιμούν ταξίδια σε απομακρυσμένα μοναστήρια και πιστοί που επιθυμούν να επισκεφθούν ιστορικά προσκυνήματα. Αν και οι τάσεις αλλάζουν, η διαχρονική αξία της πίστης παραμένει σταθερή. Τα προσκυνήματα, μάρτυρες αιώνων ιστορίας, συνεχίζουν να προσελκύουν πιστούς. Παράλληλα, οι σύγχρονες τάσεις διαμορφώνουν νέες ανάγκες και ενδιαφέροντα, ανανεώνοντας την προσέγγιση στον θρησκευτικό τουρισμό. Εκτός από τα γνωστά διεθνούς ακόμα εμβέλειας μοναστήρια (Αγίου Όρους, Μετεώρων, Παναγίας Τήνου, Μεγάλου Σπηλαίου κ.α.) ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα, με κοσμοσυρροή όλο τον χρόνο είναι αυτό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης λόγω του τάφου εκεί του καινοφανούς Αγίου Παϊσίου του Αγιορείτη (Φουκαδάκης, 2017).

Προσδιορισμός του Ερευνητικού Κενού/Προβλήματος

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση και η συστηματική ανάλυση του ρόλου του θρησκευτικού τουρισμού στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης, με κύριο άξονα το Ιερό Ησυχαστήριο Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και τη συμβολή του στη θρησκευτική, πολιτιστική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σημασία του μοναστηριού ως τόπου προσκυνήματος που συνδέεται άμεσα με την πνευματική παρακαταθήκη του Αγίου Παϊσίου. Επιπλέον, η εργασία αποσκοπεί στη διατύπωση τεκμηριωμένων προτάσεων για την ενίσχυση και τη βιώσιμη αξιοποίηση της πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς της Σουρωτής. Στο πλαίσιο αυτό, οι επιμέρους στόχοι της εργασίας είναι να αναλυθούν οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές επιπτώσεις της λειτουργίας του μοναστηριού τόσο στους

προσκυνητές όσο και στην τοπική κοινωνία, να μελετηθεί η πνευματική κληρονομιά του Αγίου Παϊσίου και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της ταυτότητας του προσκυνήματος, να εντοπιστούν και να αξιολογηθούν τρόποι αξιοποίησης του μοναστηριού ως πόλου έλξης θρησκευτικού τουρισμού, με σεβασμό στον πνευματικό του χαρακτήρα και στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Με βάση τους παραπάνω στόχους, η εργασία επιχειρεί να απαντήσει στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιες είναι οι κύριες διαφορές μεταξύ θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού στην Ελλάδα;
- Ποιο είναι το πνευματικό έργο του Αγίου Παϊσίου και πώς συνεχίζει να επηρεάζει τη λειτουργία και την πολιτιστική κληρονομιά του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή;
- Ποιες είναι οι κοινωνικές και πολιτιστικές επιπτώσεις του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην τοπική κοινωνία μετά την κοίμηση του Αγίου Παϊσίου;

Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία της παρούσας εργασίας βασίζεται σε μια ποιοτική προσέγγιση, η οποία συνδυάζει τη διεξοδική βιβλιογραφική επισκόπηση με την πρωτογενή συλλογή στοιχείων. Αρχικά, εξετάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο του θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού μέσα από τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η έννοια και η πολιτισμική σημασία του φαινομένου. Στη συνέχεια, μέσω της μεθόδου της μελέτης περίπτωσης (case study), η ανάλυση εστιάζει στην Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή. Η προσέγγιση αυτή δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε δευτερογενείς πηγές, όπως επιστημονικά άρθρα, μονογραφίες και εκκλησιαστικά κείμενα, αλλά εμπλουτίζεται ουσιαστικά με πρωτογενή δεδομένα. Αυτά αντλήθηκαν μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση (field observation) στον χώρο του Ησυχαστηρίου για την αποτύπωση της προσκυνηματικής

εμπειρίας, καθώς και μέσω ημιδομημένης συνομιλίας με μέλος της αδελφότητας. Η επικοινωνία με την Αδελφή Π. (η οποία αναφέρεται έτσι για λόγους δεοντολογίας) παρείχε κρίσιμες πληροφορίες για τη σύγχρονη λειτουργία της Μονής και τη διαχείριση της προσέλευσης των πιστών. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη μεταθανάτια επίδραση του Αγίου Παϊσίου και στις κοινωνικές επιπτώσεις στην τοπική κοινωνία, επιτρέποντας μια ολιστική αποτύπωση του προσκυνήματος ως σύγχρονου πνευματικού σημείου αναφοράς, καλύπτοντας έτσι το ερευνητικό κενό γύρω από νεότερα μοναστικά κέντρα (Φουκαδάκης, 2017).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ

1.1 Ιστορικότητα και σημασιολογία του όρου «τουρισμός».

Η τουριστική δραστηριότητα αποτελεί έναν από τους πλέον δυναμικούς και ταχέως αναπτυσσόμενους κλάδους της παγκόσμιας οικονομίας, συμβάλλοντας ουσιαστικά τόσο στην τοπική όσο και στην εθνική οικονομική πρόοδο. Σύμφωνα με στοιχεία του 2013, ο τομέας των ταξιδιών και του τουρισμού συνεισέφερε περίπου το 9,5% του παγκόσμιου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Η αναπτυξιακή πορεία του κλάδου όχι μόνο υπερέβαινε εκείνη της συνολικής οικονομίας, αλλά ξεπερνούσε και τους ρυθμούς ανάπτυξης σημαντικών τομέων, όπως η μεταποίηση, οι μεταφορές, καθώς και οι χρηματοπιστωτικές και επιχειρηματικές υπηρεσίες (Damm et al., 2017, p. 35).

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχικότητας στον τουρισμό είναι η έντονη συγκέντρωση επισκεπτών σε έναν προορισμό κατά τη διάρκεια περιορισμένης χρονικής περιόδου (Corluka et al., 2016, pp. 73-75). Ο τουρισμός, με τη σημερινή του μορφή, αποτελεί σχετικά σύγχρονο κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο. Μέχρι τον προηγούμενο αιώνα, η έννοια του τουρισμού δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη και οι μετακινήσεις συνδέονταν κυρίως με οικονομικές ή εμπορικές δραστηριότητες. Κατά το παρελθόν, τα ταξίδια πραγματοποιούνταν κυρίως για λόγους πολέμου, θρησκευτικών προσκυνημάτων ή υπηρεσιακών υποχρεώσεων κρατικών λειτουργών, γαιοκτημόνων, κληρικών, πανεπιστημιακών δασκάλων και φοιτητών. Οι μετακινήσεις αυτές ήταν περιορισμένες τόσο ως προς την έκταση όσο και ως προς τον σκοπό τους. Οι έννοιες «ταξίδι» και «ταξιδιώτης» παρέπεμπαν περισσότερο σε εξερευνητές και περιηγητές προηγούμενων εποχών. Ως εκ τούτου, η αντίληψη του ταξιδιού ως μέσου

ψυχαγωγίας και αναψυχής αποτελεί σχετικά πρόσφατη εξέλιξη (Lickorish & Jenkins, 1997, pp. 15-17).

Η εμφάνιση της βιομηχανικής τεχνολογίας διαμόρφωσε καθοριστικά την εξέλιξη των μετακινήσεων, καθώς κατέστησε τα ταξίδια ασφαλέστερα, οικονομικότερα και σημαντικά συντομότερα σε διάρκεια. Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την καθημερινότητα των ανθρώπων στη Βρετανία, στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και σε νεοαποικισμένες περιοχές της Βόρειας Αμερικής και άλλων ηπείρων που γνώρισαν εκτεταμένη ανάπτυξη των μεταφορικών δικτύων και των μέσων μετακίνησης (Lickorish & Jenkins, 1997, p. 16).

Οι εξελίξεις στις μεταφορές από μόνες τους δεν οδήγησαν στον τουρισμό. Αντίθετα, υπήρχε ήδη υπάρχουσα ζήτηση ή ενδιαφέρον. Ο πλούτος, ο τρόπος ζωής ή η μόδα έπαιζαν εξίσου σημαντικό ρόλο στις πρώτες μέρες όπως και σήμερα, ακόμη και αν δεν υπήρχαν ιδέες μάρκετινγκ εκείνη την εποχή. Σύμφωνα με Lickorish και Jenkins, 1997 στα αρχικά στάδια, οι βελτιώσεις στις μεταφορές οδήγησαν σταθερά σε αυξήσεις κίνησης που ξεπέρασαν τις προσδοκίες.

1.2 Θρησκευτικός τουρισμός

Ο όρος «θρησκευτικός τουρισμός, ως υποκατηγορία των προσωπικών ταξιδιωτικών σκοπών, αναγνωρίζεται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού ως τουριστική δραστηριότητα, εφόσον δεν περιλαμβάνει εργασία ή μακροχρόνια παραμονή. Πράξεις όπως η συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές, επισκέψεις σε τόπους λατρείας ή η προσωρινή μετακίνηση για λόγους θρησκευτικής πίστης, εντάσσονται στην κατηγορία "άλλοι προσωπικοί σκοποί" και καταγράφονται ως μέρος της τουριστικής κινητικότητας, ακόμη και στο πλαίσιο της πανδημίας, οι μετακινήσεις αυτού του τύπου συνεχίζουν να καταγράφονται ως τουριστικές, όταν πληρούν τα κριτήρια διάρκειας και σκοπού του ταξιδιού (UNWTO, 2021, σσ. 4-5)

Τόσο ο εσωτερικός όσο και ο διεθνής τουρισμός σχετίζονται ιστορικά με τη θρησκεία. Οι μελετητές που εργάζονται σε αρχαίους πολιτισμούς και τη μεσαιωνική ιστορία το επιβεβαιώνουν (Collar & Kristensen, 2020, p.192). Η διαχρονικότητα και η πολιτισμική ποικιλία των επισκέψεων με θρησκευτικό κίνητρο δε διευκολύνουν την κατηγοριοποίηση. Οι περισσότεροι θεωρητικοί σύμφωνα με τους Polus et al., 2022 τείνουν να παραδέχονται ότι, όταν η ανάλυση βασίζεται σε διχοτομίες, είναι σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί συνολική συναίνεση στον καθορισμό όρων, όπως ο «Προσκυνηματικός τουρισμός».

Τα διάφορα είδη τουρισμού υπάγονται στην ευρύτερη κατηγορία του πολιτιστικού τουρισμού, στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται και ο θρησκευτικός τουρισμός. Πρόκειται για ταξίδια σε ιερούς χώρους και τόπους που φιλοξενούν μνημεία θρησκευτικής σημασίας, με σκοπό την κατανόηση και βιωματική επαφή με τη θρησκευτική κληρονομιά, στοιχείο που αναδεικνύει τη στενή σύνδεσή του με τον πολιτισμό (Rutherford, 2001). Ο θρησκευτικός τουρισμός, μία από τις αρχαιότερες μορφές ταξιδιού, εξακολουθεί να προσελκύει παγκόσμιο ενδιαφέρον, συνδυάζοντας κίνητρα με πολιτιστικές και κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις (Collins-Kreiner, 2010). Περιλαμβάνει μετακινήσεις με στόχο τη συμμετοχή σε τελετουργίες, την προσκύνηση ή την πνευματική ανανέωση (Rinschede, 1992), εκδηλωμένος μέσα από προσκυνήματα σε καθιερωμένους ιερούς τόπους (Blackwell, 2007), επισκέψεις σε μοναστηριακά κέντρα για αναζήτηση γαλήνης (Shackley, 2001) , θρησκευτικές εκδηλώσεις (Timothy & Olsen, 2006) και εξερεύνηση ιστορικών ή πολιτιστικών χώρων θρησκευτικού ενδιαφέροντος (Vukonić, 1996). Συχνά διασταυρώνεται με άλλες μορφές τουρισμού, καθώς τα κίνητρα των ταξιδιωτών μπορούν να είναι αποκλειστικά θρησκευτικά ή να συνδυάζουν ποικίλα ενδιαφέροντα (Ritchie, 2003· Rinschede, 1992). Η αναζήτηση επαφής με ιερούς τόπους, η εκπλήρωση προσωπικών όρκων ή η επίδειξη αυτογνωσίας επιβεβαιώνουν την ποικιλομορφία των θρησκευτικών κινήτρων (Terzidou et al., 2018). Ως μορφή εναλλακτικού τουρισμού, διαφοροποιείται από τα συμβατικά πρότυπα

(Αλμπανάκη, 2018, σσ. 62–64), ενώ η αυξημένη επισκεψιμότητα μπορεί να επιφέρει πιέσεις στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθιστώντας αναγκαίες πρακτικές αειφορίας (Λιβέρη κ. συν., 2010). Στους Δελφούς και Ιστορικά, ο θρησκευτικός τουρισμός, εμφανίζεται ήδη στην αρχαιότητα στα ταξίδια στους Δελφούς και την Ελευσίνα, ενώ στον χριστιανικό κόσμο τα προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους ξεκινούν από τη ρωμαϊκή περίοδο και κορυφώνονται στους Μεσαίωνα με προορισμούς όπως η Ρώμη και το Σαντιάγο ντε Κομποστέλα (Davies & Shaw, 2010). Σήμερα αποτελεί οργανωμένη μορφή ταξιδιού με σημαντική ετήσια προσέλευση ταξιδιωτών (Nolan & Nolan, 1992), συμβάλλοντας ουσιαστικά στην τοπική και εθνική οικονομία μέσω της δημιουργίας θέσεων εργασίας, της ενίσχυσης του τομέα της φιλοξενίας και της προώθησης τοπικών προϊόντων (Griffiths, 2011). Παράλληλα, ενισχύει τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και προάγει τις διαπολιτιστικές ανταλλαγές (Raj & Griffin, 2015).

Προσκυνηματικός τουρισμός

Ο προσκυνηματικός τουρισμός αποτελεί την πρώτη και πιο παραδοσιακή μορφή θρησκευτικού ταξιδιού. Το κίνητρο του ταξιδιώτη επικεντρώνεται πρωτίστως στην επίσκεψη ενός ιερού τόπου, στην τέλεση θρησκευτικών πράξεων και στην εκπλήρωση πνευματικών υποχρεώσεων. Σε αυτή την κατηγορία, τα πολιτισμικά, ιστορικά ή αισθητικά στοιχεία του προορισμού έχουν δευτερεύοντα ρόλο, καθώς κυριαρχεί η εμπειρία της πίστης και της λατρευτικής πράξης (Rinschede, 1992· Raj & Griffin, 2015). Η μορφή αυτή συνδέεται συχνά με αρχέγονες θρησκευτικές πρακτικές και αποτελεί βασικό πυλώνα της ιστορίας των θρησκευτικών μετακινήσεων (Rutherford, 2001).

Ειδικός Προσκυνηματικός Τουρισμός

Η δεύτερη κατηγορία αφορά περιπτώσεις όπου το προσκύνημα συνδυάζεται με ειδικές τοπικές εκδηλώσεις, θρησκευτικές εορτές, τελετές ή αφιερωματικούς εορτασμούς. Ο ταξιδιώτης παραμένει προσκυνητής, αλλά ταυτόχρονα συμμετέχει σε οργανωμένες δραστηριότητες γύρω από τον ιερό τόπο, γεγονός που επηρεάζει θετικά την τοπική κοινωνική και οικονομική ζωή (Terzidou, Scarles & Saunders, 2018; Sharpley, 2009). Αυτή η μορφή συνδέεται συχνά με τον συλλογικό χαρακτήρα της πίστης και τη δυναμική των κοινοτικών θρησκευτικών πρακτικών, οι οποίες ενισχύουν την εμπειρία και την πνευματική αξία του ταξιδιού (Timothy & Olsen, 2006).

Θρησκευτικός–Πολιτιστικός Τουρισμός

Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται σε επισκέπτες των οποίων τα κίνητρα είναι μεικτά: συνδυάζουν θρησκευτικό ενδιαφέρον με πολιτισμικό, ιστορικό ή αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον για τον προορισμό. Ο διαχωρισμός περιλαμβάνει:

(α) καθαρά θρησκευτικές επισκέψεις,

(β) πολιτιστικό τουρισμό με θρησκευτικό υπόβαθρο (π.χ. μνημεία μοναδικής αρχιτεκτονικής)

(γ) συνδυαστικό τουρισμό, όπου τα δύο στοιχεία συνυπάρχουν ισότιμα.

Αυτή η κατηγοριοποίηση είναι κρίσιμη για την ορθολογική διαχείριση των προορισμών, καθώς επιτρέπει την κατανόηση των διαφορετικών αναγκών και προσδοκιών των επισκεπτών (Sharpley, 2009; Vukonić, 1996). Επιπλέον, αντανακλά τις σύγχρονες τάσεις του θρησκευτικού τουρισμού, ιδίως καθώς αυξάνονται οι μετακινήσεις που συνδυάζουν πνευματική αναζήτηση με πολιτισμική εξερεύνηση (Polus et al, 2022).

Ο θρησκευτικός τουρισμός ως μοχλός ανάπτυξης ορεινών και μειονεκτικών περιοχών

Οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές χαρακτηρίζονται θεσμικά από χαμηλότερη ανταγωνιστικότητα, αυξημένο κόστος παραγωγής και δυσμενείς κλιματικές συνθήκες (Κανονισμός (ΕΕ) 1305/2013, 2013). Παρά τις προκλήσεις αυτές, διαθέτουν σημαντικούς θρησκευτικούς πόρους, όπως μοναστήρια, ιερά προσκυνήματα και ιστορικούς τόπους που μπορούν να αποτελέσουν μοχλό οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Η αξιοποίηση και ανάδειξή τους συμβάλλει στη διαφοροποίηση του τοπικού τουριστικού προϊόντος, στην ενίσχυση της απασχόλησης και στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας των περιοχών (Tsironis, 2020). Παράλληλα, η ενσωμάτωση των θρησκευτικών μνημείων σε στρατηγικές βιώσιμης ανάπτυξης ενισχύει την τοπική συνοχή και προωθεί μορφές τουρισμού που σέβονται το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον (Μοίρα, 2008).

Στη σφαίρα του θρησκευτικού τουρισμού μια βασική μέθοδος για την προώθησή του είναι η τεκμηρίωση και η ανάδειξη μνημείων που έχουν θρησκευτική σημασία. Οι πάροχοι υπηρεσιών και οι φορείς παροχής υπηρεσιών εστίασης σε τουρίστες σε μια δεδομένη τοποθεσία μπορούν να αξιοποιήσουν την τάση του θρησκευτικού τουρισμού εντοπίζοντας τα μοναδικά χαρακτηριστικά και τις προτιμήσεις των επισκεπτών τους κατά τον προγραμματισμό των υπηρεσιών τους. Η ενίσχυση του θρησκευτικού τουρισμού συνδέεται με την παρουσία πρόσθετων τουριστικών πόρων σε μια περιοχή, όπου θρησκευτικά ορόσημα βρίσκονται κοντά σε άλλα σημεία ενδιαφέροντος. Όταν σημαντικές τουριστικές πόλεις και θρησκευτικά μνημεία βρίσκονται σε κοντινή απόσταση, που υποστηρίζονται από ένα αποτελεσματικό σύστημα μεταφορών, αξιοποιούνται αποτελεσματικά οι τοποθεσίες και τα ορόσημα που προσελκύουν την κίνηση του θρησκευτικού τουρισμού. Ο τρόπος προβολής ενός μνημείου συχνά διαμορφώνει την εξέλιξη του θρησκευτικού τουρισμού, πολλές φορές υπερισχύοντας της εγγενούς θρησκευτικής και ιστορικής του σημασίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί σημαντικοί θρησκευτικοί και ιστορικοί χώροι παραμένουν αναξιοποίητοι, παρά

την αδιαμφισβήτητη αξία τους σε σύγκριση με άλλα, πιο προβεβλημένα αστικά τουριστικά αξιοθέατα (Γαβριήλ, 2021, σ.21).

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, ο θρησκευτικός τουρισμός εξελίσσεται σημαντικά μέσω της τεχνολογίας, με την υιοθέτηση ψηφιακών ξεναγήσεων, ηλεκτρονικών κρατήσεων και διαδικτυακής ενημέρωσης των επισκεπτών (Olsen & Timothy, 2020). Παρά τις δυνατότητες αυτές, αντιμετωπίζει προκλήσεις όπως η υπερβολική συγκέντρωση επισκεπτών, η ανάγκη διατήρησης του πνευματικού και θρησκευτικού χαρακτήρα των προσκυνημάτων, καθώς και η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (Collins-Kreiner, 2010; Sharpley, 2009). Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί πολυδιάστατη δραστηριότητα που συνδέει την πίστη με την οικονομία και τον πολιτισμό, προσφέροντας δυνατότητες για βιώσιμη ανάπτυξη, ενίσχυση της τοπικής κοινωνίας και πνευματική αναζήτηση των επισκεπτών (Tsironis, 2020; Polus et al., 2022).

Οι νέες προσεγγίσεις στη βιβλιογραφία (Terzidou et al., 2018) έχουν προσφέρει ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού στη νεωτερικότητα. Όπως σημείωσε (Andriotis, 2009, σ. 68): «τα θρησκευτικά ταξίδια είναι συχνά πολυλειτουργικά ταξίδια που περιλαμβάνουν θρησκευτικούς κυρίαρχους παράγοντες μαζί με άλλα τουριστικά κίνητρα». Η τρέχουσα ανάλυση βασίζεται στην έννοια του «πολυμορφικού θρησκευτικού τουρισμού», η οποία ενσωματώνει διαφορετικούς τρόπους παρακίνησης των τουριστών να επισκεφτούν διάφορους προορισμούς. Το προτεινόμενο εννοιολογικό πλαίσιο ανήκει στη μακρά εξέλιξη των ορισμών και των εννοιών στο πεδίο (Iliev, 2020, pp. 132-134).

1.3 Διάκριση μεταξύ θρησκευτικού τουρισμού και προσκυνηματικών δράσεων

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι η ελληνική ορολογία κάνει διάκριση μεταξύ «προσκυνηματικού» και «θρησκευτικού» τουρισμού. Στο πλαίσιο μιας ξενόγλωσσης

μελέτης ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί ως «προσκύνημα», το οποίο αναφέρεται σε μια ενασχόληση που μοιάζει με προσκύνημα τόσο με πολιτιστικούς όσο και με θρησκευτικούς χώρους. Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή, η επίσκεψη σε θρησκευτικούς προορισμούς δε συνεπάγεται μόνο την προσκυνηματική προοπτική προς αυτά τα μνημεία, αλλά συχνά περιλαμβάνει τον ιστορικό και θρησκευτικό πλούτο των ναών μαζί με το ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο των αντίστοιχων περιοχών τους (Λιβέρη κ συν., 2010; Μοίρα & Παράσχη, 2015).

Είναι προφανές ότι ο θρησκευτικός τουρισμός λειτουργεί μέσα σε ένα σχετικά ουδέτερο περιβάλλον, επιτρέποντας την ανάμειξη διαφόρων τύπων τουρισμού πέρα από τον θρησκευτικό. Οι διαφορετικές αιτίες που ωθούν στην επίσκεψη ιερών τοποθεσιών, οδηγούν δύο διακριτές ομάδες επισκεπτών: οι «προσκυνητές» και οι «θρησκευτικοί τουρίστες». Ο προσκυνητής ορίζεται από την κυριαρχία θρησκευτικών κινήτρων, τα οποία εμποτίζουν το ταξίδι του με μια αίσθηση προσευχής, συχνά χωρίς να έχουν προηγούμενη γνώση της ιστορικής σημασίας των τόπων που συναντούν μέχρι να φτάσουν στο προσκύνημα. Αντίθετα, ένας θρησκευτικός τουρίστας αναγνωρίζεται από την κύρια εστίαση στον γνωστικό εμπλουτισμό και την εξερεύνηση, επιδιώκοντας να αποκτήσει νέα γνώση και να εμπλέκεται σε νέες εμπειρίες. Κατά συνέπεια, άτομα επηρεαζόμενα από παράγοντες όπως ο χρόνος, η τοποθεσία και οι ταξιδιωτικές προτιμήσεις μπορεί να επιδιώξουν διάφορους στόχους που έχουν θέσει για τον εαυτό τους, προσδιορίζοντας έτσι εν μέρει είτε ως τουρίστα είτε ως προσκυνητές (Λιβέρη κ συν., 2010; Μοίρα, 2015).

Δεν ενστερνίζονται όλες οι θρησκείες την έννοια του θρησκευτικού τουρισμού. Ορισμένες σχολές σκέψης εντός του Ισλάμ και του Βουδισμού δείχνουν απροθυμία και δεν ενθαρρύνουν τέτοιες επισκέψεις από μη πιστούς. Αντίθετα, στον ρωμαιοκαθολικισμό τείνουν να αποδέχονται την έννοια του θρησκευτικού τουρισμού, λόγω του ανθρωπολογικού υποβάθρου της χριστιανικής θεολογίας αλλά και των

σημαντικών οικονομικών οφελών. Στον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο κυριαρχούν δύο απόψεις για την πνευματικότητα και τον τουρισμό. Η μια άποψη υποστηρίζει ότι η πνευματική εμπειρία που βιώνει κανείς σε έναν ιερό χώρο μπορεί να συνυπάρξει αρμονικά με άλλες τουριστικές δραστηριότητες, όπως η ενασχόληση με τον πολιτισμό και την κοινωνία. Με άλλα λόγια, μπορείς να είσαι πνευματικός και ταυτόχρονα να απολαμβάνεις και άλλες πτυχές ενός ταξιδιού. Η αντίθετη άποψη εκφράζει ανησυχία για την πιθανή αλλοίωση και εμπορευματοποίηση των θρησκευτικών εκδηλώσεων. Φοβούνται ότι η ανάμειξη της πνευματικότητας με τον τουρισμό μπορεί να υποβαθμίσει την ιερότητα και τον θρησκευτικό χαρακτήρα των χώρων και των τελετών (Αλμπανάκη, 2018, σ.67).

Σύμφωνα με σύγχρονες ερμηνείες (Olsen 2010), η σύγκριση προσκυνητών και τουριστών θεωρείται άκαρπη. Ο λόγος είναι ότι η έννοια του "προσκυνητή" και το πλαίσιο του μεσαιωνικού προσκυνηματικού ταξιδιού έχουν αλλάξει σημαντικά με την πάροδο του χρόνου και δεν αποτελούν πλέον έγκυρο συγκριτικό στοιχείο με τον σύγχρονο τουρίστα. (Olsen, 2010, σ. 849). Η Della Dora (2012, σ. 951) σημειώνει στη δική της έρευνα για το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα στην Ελλάδα ότι δεν πρόκειται μόνο για «ιερά ορόσημα στον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο» αλλά και για θρησκευτικά κέντρα με «μοναδική πολιτιστική και πνευματική κληρονομιά, [και], ., φιλοξενούν τα πιο εντυπωσιακά τοπία του κόσμου». Αυτοί είναι παράγοντες έλξης τόσο για τους προσκυνητές όσο και για τους τουρίστες, σε ένα πλαίσιο όπου τα όρια μεταξύ θρησκευτικών και κοσμικών κινήτρων είναι ασαφή. Ως εκ τούτου, πρέπει να δημιουργηθεί μια λειτουργική προοπτική, για τη μέτρηση ή την ανάλυση των φαινομένων των ταξιδιών με θρησκευτικά κίνητρα. Αυτή η λειτουργική και ολοκληρωμένη προοπτική σχηματίζει ένα σύμπλεγμα βασικών χαρακτηριστικών, όπως: ταξίδια σε θρησκευτικούς χώρους, χρήση δρομολογίων και τουριστικών υποδομών, βιώνοντας χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ζωής όπως παρακολούθηση ή συμμετοχή σε τελετουργίες, προσευχές και γιορτές, συμμετοχή σε δραστηριότητες

βασισμένες στην πίστη ή συμμετοχή σε εκδηλώσεις και επισκέψεις που επικεντρώνονται σε απτές και άυλες εκδηλώσεις της θρησκευτικής ζωής. Από αυτή την άποψη, η ανάλυση βασίζεται σε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο των πιθανών πτυχών ενός ταξιδιού που σχετίζεται με τη θρησκεία, αντί να ορίζει ουσιαστικά τον θρησκευτικό τουρισμό. Το προσκύνημα και οι πολιτιστικές - θρησκευτικές επισκέψεις δεν θεωρούνται ως ταυτόσημες, αλλά ως μέρη ενός είδους ταξιδιού που επικεντρώνεται στην εμπειρία της θρησκευτικής ζωής (πίστη, τελετουργίες και πολιτιστικές και κοινωνικές ενσωματώσεις τους σε ήθη, παραδόσεις, τέχνη, πολιτιστικά προϊόντα, μνημεία κ.λπ.) (Tsironis, 2022, σ.43).

1.4 Προσκυνηματικός και θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα

Η Ελλάδα είναι γνωστή κυρίως για τον σημαντικό πολιτισμό της και το φυσικό της περιβάλλον. Η τριάδα «ήλιος, θάλασσα και αρχαιότητα» αποτελεί το κύριο εισόδημα της χώρας από τον τουρισμό και τους βασικούς πόλους έλξης για τους τουρίστες (Kerry et al., 2010, Myridis et al., 2009). Παράλληλα όμως, η Ελλάδα διαθέτει σημαντικούς πόρους θρησκευτικού τουρισμού, όπως ο μεγάλος αριθμός μοναστηριών που βρίσκονται διάσπαρτα σε όλη σχεδόν την επικράτεια της Ελλάδας. Μοναστήρια σε εκπληκτικά σκηνικά, χτισμένα στις κορυφές λόφων ή κρυμμένα σε απομονωμένες κοιλάδες, βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο το μήκος και πλάτος της χώρας (Κοκκορής, 2002, σ. 15). Στην Ελλάδα οφείλεται η ανάπτυξη του μοναχισμού. Ο μοναχισμός είναι ένας τρόπος ζωής και μια θρησκευτική πρακτική, κυρίως στον Χριστιανισμό (αλλά και σε άλλες θρησκείες), όπου άτομα, γνωστά ως μοναχοί ή μοναχές, επιλέγουν να αποσυρθούν από τον κοσμικό βίο και να ζήσουν μια ζωή αφοσιωμένη στην πνευματική αναζήτηση και την υπηρεσία στον Θεό (Κοκκορής, 2002, σ. 40).

Στη χριστιανική εποχή, η Ελλάδα είχε γίνει ένα από τα σημαντικά κέντρα χριστιανικής αναφοράς (Myridis et al., 2009). Άγιοι και σημαντικές μορφές του Χριστιανισμού δίδαξαν, έζησαν ή ολοκλήρωσαν τη ζωή τους με το μαρτύριό τους στην Ελλάδα.

Παγκοσμίου φήμης θρησκευτικοί χώροι και μοναστικές κοινότητες, όπως το Άγιο Όρος, το μοναστήρι της Αποκάλυψης στην Πάτμο, παλαιοχριστιανικά μνημεία, που λειτουργούν ακόμη ως ενοριακές εκκλησίες κ.λπ., συνέχισαν να λειτουργούν αδιάκοπα εδώ και αιώνες. Υπάρχουν χιλιάδες θρησκευτικά μνημεία, μουσεία, ιστορικές εκκλησίες, ιερά μοναστήρια και προσκυνήματα διάσπαρτα σε όλη την Ελλάδα (Myridis et al., 2009, p.6). Κάθε ένα από αυτά αποτελεί έναν ιδιαίτερο πόλο έλξης για τους τουρίστες. Στο πλαίσιο αυτό, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σήμερα ένα δυναμικό σύμπλεγμα δραστηριοτήτων και επισκέψεων σε ιερούς τόπους (για θρησκευτική συμμετοχή ή/και θρησκευτικά αξιοθέατα), που παίζει σημαντικό ρόλο στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών. Ο θρησκευτικός τουρισμός έχει επίσης αποδειχθεί ανθεκτικός όταν αντιμετωπίζει ιστορικές ή πολιτικές αναταράξεις, κινδύνους για την υγεία και κινδύνους για την ασφάλεια (Tsironis, 2022).

Μετά από μια χαοτική περίοδο κατά τους πρώτους έξι μήνες της πανδημίας, όταν τα θρησκευτικά ταξίδια μειώθηκαν δραματικά (Mróz, 2019, pp.62-67), οι αναφορές επιβεβαιώνουν μια ισχυρή ανάκαμψη του τουρισμού στην Ελλάδα (Tsironis, 2022), η οποία έχει δημιουργήσει προσδοκίες για ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον θρησκευτικό τουρισμό. Πρόσφατα, ένα νέο έργο για τις θρησκευτικές κρουαζιέρες προωθήθηκε από το ελληνικό Υπουργείο Τουρισμού, το οποίο ξεκίνησε ως συνεργασία μεταξύ Ισραήλ, Ελλάδας και Κύπρου (Tsironis, 2022). Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι ο θρησκευτικός τουρισμός έχει παραμείνει σχετικά ανέγγιχτος από τις αναταράξεις που σχετίζονται με τον COVID - 19, κυρίως λόγω του μη παροδικού χαρακτήρα των ταξιδιών των προσκυνητών, που δεν καθοδηγούνται από τάσεις και προσωρινές συνθήκες. Σε όλη την ιστορία, οργανώθηκαν ταξίδια βασισμένα στην πίστη, παρά τους κινδύνους, τους πολέμους, τις κακουχίες και τις αντιξοότητες, τις μολυσματικές ασθένειες και τις επιδημίες. Οι αναφορές στην αφοσίωση, την πνευματική ενδυνάμωση και τον ασκητισμό, η σύνδεση με τις μοναστικές κοινότητες και η δύναμη της θρησκευτικής

ταυτότητας ενσωματώνουν αυτά τα ταξίδια σε μια εμπειρία που μπορεί να περιγραφεί ως «εξωτερική δράση με εσωτερικό νόημα» (Clift & Clift, 2004, pp.60-65).

1.5 Μοναστηριολογία και βιβλιογραφική επισκόπηση για την ελληνική μοναστηριολογία

Σημαντικοί ερευνητές και καθηγητές της ιστορίας και της τέχνης με την παρότρυνση και βοήθεια των ηγουμένων των μονών έχουν προχωρήσει σε εργασίες αναλυτικές για την καταγραφή όσο το δυνατόν περισσότερων τεκμηρίων σχετικά με την ιστορία και δράση των μονών της ελληνικής επικράτειας. Ο σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι διττός· αφενός μεν μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης, η ανάδειξη των σημαντικότερων πτυχών του μοναστηριολογικού ζητήματος στην Ελλάδα στη νεότερη ιστορία της και αφετέρου η μέσω της ιστορικής ανασκόπησης η προβολή της πνευματικής κατάστασης αυτών ανά περίοδο.

Το ζήτημα των μοναστηριών κατά την περίοδο του Όθωνα και τα επόμενα χρόνια έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνητών. Πρωτοπόρος υπήρξε ο Ανδρέας Μάμουκας (1859), ο οποίος ασχολήθηκε με τις εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις των κυβερνήσεων του Ιωάννη Καποδίστρια και του Όθωνα. Αργότερα, το θέμα εξετάστηκε από τους Νικόλαο Τόμπρο (2001), πρ. Γεώργιο Προύζο (2010) και Διονύσιο Βαλαή (2019). Η έντονη θρησκευτική πίστη του ελληνικού πληθυσμού, σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα προνόμια που απολάμβαναν οι μονές κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, θεωρούνται βασικοί παράγοντες για την ανάπτυξη και ενίσχυση του μοναχισμού πριν από την απελευθέρωση (Προύζος, 2010, σ. 24). Καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, τα μοναστήρια λειτούργησαν ως χώροι προστασίας για όσους υφίσταντο διώξεις ή κατατρεγμό. Παράλληλα, πολλοί πιστοί παραχωρούσαν στις μονές μέρος ή το σύνολο της περιουσίας τους, γεγονός που συνέβαλε στη σημαντική οικονομική τους ενδυνάμωση κατά την περίοδο αυτή (Τόμπρος, 2001, σ. 46).

Κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, στον χώρο του ελληνικού βασιλείου καταγράφονταν περισσότερες από 600 μονές, στις οποίες διέμεναν περίπου 3.500 μοναχοί. Η μεγάλη πλειονότητα αυτών ήταν άνδρες, γεγονός που καθιστούσε τον μοναστικό πληθυσμό ιδιαίτερα σημαντικό σε σχέση με το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού της χώρας (Τόμπρος, 2001, σ. 4). Χαρακτηριστικά στοιχεία για τον αριθμό των μοναχών στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας προκύπτουν από την έκθεση που συνέταξε το 1578 ο πρωτονοτάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (Δυοβουνιώτης, 1923, σσ. 38–46).

Κατά τη διακυβέρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια, το 1828, συγκροτήθηκε η πενταμελής Εκκλησιαστική Επιτροπή, με αποστολή τη διερεύνηση και καταγραφή των αναγκών της Εκκλησίας της Ελλάδος και την ενημέρωση της πολιτικής ηγεσίας. Αξιοποιώντας τα συμπεράσματα της επιτροπής και επιδιώκοντας να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των επισκόπων, καθώς και να διευθετήσει εκκρεμή εκκλησιαστικά ζητήματα, ο Καποδίστριας αποφάσισε κατά τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση την ίδρυση του Υπουργείου Δημόσιας Παιδείας και Εκκλησιαστικών Υποθέσεων. Πρώτος επικεφαλής του υπουργείου τοποθετήθηκε ο Νικόλαος Χρυσόγελος. Βασική αποστολή του νέου θεσμού ήταν να «ἐφορεύει ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας». Ωστόσο, η πεποίθηση του Καποδίστρια ότι το υπουργείο θα μπορούσε να συμβάλει αποφασιστικά στην επίλυση των προβλημάτων της Ελλαδικής Εκκλησίας συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις από τον κλήρο, ο οποίος αντιμετώπιζε αρνητικά την κρατική παρέμβαση στα εκκλησιαστικά ζητήματα (Τόμπρος, 2001, σσ. 74, 76· Προύζος, 2010, σσ. 30–37).

Ο Καποδίστριας ήθελε μια Εκκλησία που να μπορεί να δρα ελεύθερη, αρκεί να σέβεται και να εφαρμόζει τους δικούς της θείους και ιερούς κανόνες, δείχνοντας ιδιαίτερη μέριμνα και για τα μοναστήρια, επιλύοντας χρόνιες διαφορές που είχαν να κάνουν με τα μοναστηριακά κτήματα. Με διαταγή του απαγόρευε στους ηγουμένους να εκποιούν ή να νοικιάζουν κτήματα της μονής τους κατά το δοκούν. Στήριζε τον μοναστικό

θεσμό, αλλά ήταν αυστηρός σε οποιαδήποτε κακοδιαχείριση ή παρανομία σε βάρος της μοναστικής περιουσίας (Τόμπρος, 2001, σ. 84).

Η άφιξη του Όθωνα και η εγκαθίδρυση της Αντιβασιλείας το 1833 εγκαινίασαν μια νέα περίοδο στις σχέσεις Εκκλησίας και κράτους. Οι Βαυαροί Αντιβασιλείς, με κυριότερο εκφραστή τον Μάουρερ, επηρεασμένοι από το μοντέλο που ίσχυε στη Βαυαρία μεταξύ κρατικής εξουσίας και Προτεσταντικής Εκκλησίας, υποστήριζαν την υπαγωγή της Εκκλησίας στον κρατικό μηχανισμό, θεωρώντας την εξαρτώμενο θεσμό της πολιτικής διοίκησης (Τόμπρος, 2001, σ. 91· Προύζος, 2010, σσ. 48–49). Παράλληλα, οι σύμβουλοι του νεαρού βασιλιά είχαν πλήρη επίγνωση της ισχυρής επιρροής που ασκούσε η Εκκλησία της Ελλάδος στον πληθυσμό, τόσο σε πνευματικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Για τον λόγο αυτό επιδίωξαν από τα πρώτα στάδια της διακυβέρνησής τους να περιορίσουν την ισχύ της. Στο πλαίσιο αυτό προωθήθηκε η οριστική αποδέσμευση της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μέσω της κατάρτισης νέου καταστατικού χάρτη, ο οποίος κατοχύρωνε το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος (Προύζος, 2010, σσ. 70–71).

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1833 η Αντιβασιλεία εξέδωσε βασιλικό διάταγμα με το οποίο προβλεπόταν η οριστική κατάργηση των εγκαταλελειμμένων μοναστηριών, στηριζόμενη σε σχετικό κατάλογο που είχε προηγουμένως συντάξει ειδική επιτροπή. Παρότι το διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, εφαρμόστηκε λίγους μήνες αργότερα και αφορούσε κυρίως τα ανδρικά μοναστήρια που αριθμούσαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Η έκδοση της απόφασης δημιούργησε έντονη ανασφάλεια στους μοναστικούς κύκλους, με αποτέλεσμα αρκετές μονές να εγκαταλειφθούν πριν ακόμη εφαρμοστούν τα μέτρα. Στον υπολογισμό του αριθμού των μοναχών δεν περιλαμβάνονταν οι δόκιμοι και όσοι δεν είχαν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους. Επιπλέον, αρκετοί ηγούμενοι, θεωρώντας ότι τα νέα μέτρα ενδεχομένως συνδέονταν με φορολογικές επιβαρύνσεις, απέφευγαν να δηλώσουν τον

πραγματικό αριθμό των μοναχών των μονών τους (Παπαδόπουλος, 1920, σσ. 40–42· Προύζος, 2010, σσ. 30–37). Η πρακτική αυτή συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των μονών που τελικά κρίθηκαν προς διάλυση (Προύζος, 2010, σσ. 83–84).Παρόμοιες ρυθμίσεις εφαρμόστηκαν το 1834 και στα γυναικεία μοναστήρια, με ακόμη αυστηρότερες προϋποθέσεις. Ως αποτέλεσμα, ο αριθμός τους περιορίστηκε δραστικά, από δεκαοκτώ σε μόλις τρία, ένα σε κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας, δηλαδή στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τις Κυκλάδες (Τόμπρος, 2001, σ. 139). Σε γενικές γραμμές, η ίδρυση του Ελληνικού Βασιλείου και η βαθμιαία πολιτική σταθεροποίηση της χώρας συνδέθηκαν με μια εμφανή συρρίκνωση του μοναστικού δυναμικού (Παπαμεντζελόπουλος, 2022, σ. 256).

Οι κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που συνόδευσαν τη δημιουργία του ελληνικού κράτους επηρέασαν σημαντικά τις αντιλήψεις και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Ελλήνων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα διατάγματα για τη διάλυση των εγκαταλελειμμένων μοναστηριών δεν προκάλεσαν τη μεταβολή του μοναχισμού, αλλά επιτάχυναν μια ήδη υπάρχουσα τάση μείωσης του αριθμού των μοναχών. Παράλληλα, τα μέτρα διοικητικής εποπτείας δεν αλλοίωσαν τον πνευματικό χαρακτήρα του μοναχισμού, αλλά περιόρισαν κυρίως τον αριθμό των μονών και των μοναζόντων (Παπαμεντζελόπουλος, 2022, σ. 258).

1.6 Πνευματικές καταβολές του μοναχισμού

Οι απαρχές του μοναστικού βίου, σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Οξίτη, Πατριάρχη Αντιοχείας, βρίσκονται στην αναγνώριση από τα μέλη της πρώιμης Εκκλησίας ότι, για να λατρεύουν σωστά τον Θεό και να τον αγαπήσουν περισσότερο από την ίδια τους την οικογένεια, ήταν απαραίτητο να ζουν ασκητική ζωή σε κοινότητα. Ο πρωταρχικός σκοπός ενός μοναστηριού, όπως ανέφεραν οι ιδρυτές και οι νομοθέτες του, ήταν η τήρηση των λειτουργικών ακολουθιών. Ο Χριστόδουλος αναφερόταν ρητά στην «δοξολογία του Θεού» ως «την αληθινή μας εργασία, η οποία υπερέχει όλων των

άλλων». Η λατρεία του Θεού με «αδιάκοπο υμνωδία» ήταν ο πραγματικός λόγος ύπαρξης του ανθρώπου, και με αυτόν τον τρόπο οι μοναχοί μπορούσαν να ζήσουν μια ζωή παρόμοια με αυτή των αγγέλων. Η κύρια αρχή του μοναστικού βίου, κατά τον Χριστόδουλο, ήταν ότι οι μοναχοί έπρεπε να ακολουθούν κατά γράμμα τις εντολές του Ψαλμού 33:1 και της Α' Θεσσαλονικείς 5:17, δηλαδή ότι ο έπαινος και η προσευχή έπρεπε να είναι συνεχείς και αδιάλειπτοι. Αυτό μπορούσε να τηρηθεί καλύτερα σε ένα κοινοβιακό περιβάλλον, όπου οι κανονικές ακολουθίες θα εναλλάσσονταν με ρυθμισμένη ιδιωτική προσευχή και διαλογισμό. Όπως εξηγούσε ο Νείλος στον Κανόνα του για τη Μονή Μαχαιρά, η πρώτη πράξη μετά την ίδρυση του μοναστηριού ήταν η διαμόρφωση ενός «ακριβούς κανόνα της εκκλησιαστικής τελετουργίας» – αν και στην πραγματικότητα, τα λειτουργικά στοιχεία του τυπικού του φαίνεται να είχαν αντληθεί από τις μονές Ευεργέτης και Αγίου Μάμα (Aspects of Spiritual Life in Greek Monasteries, 2020, pp. 410–412).

Η πνευματικότητα στα ελληνικά μοναστήρια αποτελεί ένα θεμελιώδες στοιχείο της Ορθόδοξης Χριστιανικής παράδοσης. Από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο έως και σήμερα, τα μοναστήρια λειτούργησαν ως κέντρα προσευχής, ασκητισμού και θεολογικής αναζήτησης, παρέχοντας ένα δομημένο πλαίσιο μέσα στο οποίο οι μοναχοί και οι μοναχές καλλιεργούν τη σχέση τους με τον Θεό. Η μοναστική ζωή στην Ελλάδα έχει τις ρίζες της στον αναχωρητισμό των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Η ίδρυση των πρώτων μοναστικών κοινοτήτων από τον Μέγα Αντώνιο και τον Παχώμιο στην Αίγυπτο επηρέασε βαθιά την ανάπτυξη της μοναστικής παράδοσης στην ανατολική Μεσόγειο. Ο Άγιος Βασίλειος ο Μέγας (330 - 379 μ.Χ.) διαμόρφωσε το κοινοβιακό σύστημα, το οποίο αποτέλεσε το υπόδειγμα για τα περισσότερα ελληνικά μοναστήρια (Meyendorff, 1974, pp.73-76).

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, σημαντικά μοναστικά κέντρα όπως το Άγιο Όρος, η Μονή Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη και η Μονή του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα,

καθιερώθηκαν ως κέντρα πνευματικότητας, θεολογικής παραγωγής και αντιγραφής χειρογράφων. Το Άγιο Όρος, ειδικότερα, παραμένει μέχρι σήμερα ένα από τα σημαντικότερα μοναστικά κέντρα της Ορθοδοξίας (Ware, 1997).

Η μοναστική πνευματικότητα βασίζεται στη νηπτική παράδοση, δηλαδή στην εσωτερική προσευχή, τη μετάνοια και τη νοερά ησυχία. Ο ησυχασμός, όπως διαμορφώθηκε από τον Γρηγόριο Παλαμά τον 14ο αιώνα, αποτελεί έναν από τους κεντρικούς άξονες της ορθόδοξης θεολογίας (Papadakis, 2004, pp.183-184). Σύμφωνα με την ησυχαστική διδασκαλία, η συνεχής προσευχή, γνωστή ως η «ευχή του Ιησού» («Κύριε Ιησού Χριστέ, ελέησόν με»), οδηγεί τον πιστό στη θέωση, δηλαδή στη μυστική ένωση με τον Θεό. Η καθημερινή ζωή στα ελληνικά μοναστήρια δομείται γύρω από τις ακολουθίες, τη μελέτη των Πατερικών κειμένων και την άσκηση της σιωπής και της υπακοής. Η Θεία Λειτουργία και η Ευχαριστία αποτελούν το αποκορύφωμα της μοναστικής λατρείας, συνδέοντας τους μοναχούς με την παράδοση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων (Lossky, 1957, pp.37-40).

Σήμερα, τα ελληνικά μοναστήρια συνεχίζουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ορθόδοξης πνευματικότητας. Πολλά μοναστήρια προσελκύουν προσκυνητές που αναζητούν πνευματική καθοδήγηση και ησυχία από την καθημερινότητα. Επιπλέον, τα μοναστήρια παρέχουν φιλανθρωπικό έργο, ενώ αποτελούν χώρους διάδοσης της ορθόδοξης παράδοσης σε μια εποχή αυξανόμενης εκκοσμίκευσης (Yannaras,1984, pp.82-86). Η πνευματικότητα των ελληνικών μοναστηριών παραμένει μια ζωντανή παράδοση που συνδέει το παρελθόν με το παρόν, προσφέροντας στους πιστούς έναν δρόμο προς την ένωση με τον Θεό μέσω της προσευχής, της άσκησης και της λειτουργικής ζωής.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΟΥΡΩΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

2.1 Θέση, τοπογραφία και ιστορική επισκόπηση περιοχής

Το Ιερό Ησυχαστήριο Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου βρίσκεται στην περιοχή της Σουρωτής, η οποία γεωγραφικά ανήκει στον Νομό Θεσσαλονίκης και διοικητικά στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, στη Βόρεια Ελλάδα. Η επιλογή της θέσης της μονής συνδέεται άμεσα με την επιδίωξη ενός περιβάλλοντος κατάλληλου για την ανάπτυξη της μοναστικής ζωής και της ησυχαστικής παράδοσης, όπως αυτή νοείται στην Ορθόδοξη Εκκλησία (Φουκαδάκης, 2017,σ.207).

Η τοποθεσία του μοναστηριού χαρακτηρίζεται από τη φυσική του ενσωμάτωση σε ορεινό και δασώδες περιβάλλον. Η ευρύτερη περιοχή παρουσιάζει ήπιες υψομετρικές διαφοροποιήσεις, πλούσια βλάστηση και την παρουσία φυσικών υδάτινων πόρων, στοιχεία που ενισχύουν τον χαρακτήρα της ηρεμίας και της απομόνωσης, απαραίτητα για την άσκηση και την πνευματική ζωή. Η επιλογή ενός τέτοιου φυσικού πλαισίου ανταποκρίνεται στη μακραίωνη μοναστική πρακτική εγκατάστασης μονών σε τοπία που ευνοούν την εσωστρέφεια και την προσευχή.

Ο συνδυασμός του φυσικού ανάγλυφου, της εκτεταμένης βλάστησης και της σχετικής απόστασης από τα μεγάλα αστικά κέντρα δημιουργεί συνθήκες πνευματικής ησυχίας, οι οποίες λειτουργούν καθοριστικά και για τον προσκυνηματικό χαρακτήρα της μονής. Πολλοί θρησκευτικοί επισκέπτες επιλέγουν τη Σουρωτή ακριβώς επειδή αναζητούν τη βιωματική επαφή με έναν χώρο προσευχής και πνευματικής απομόνωσης, χωρίς να

αποκόπτονται πλήρως από τον σύγχρονο κόσμο (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012· Tsironis, 2020).

Παράλληλα, η θέα προς τον ευρύτερο φυσικό ορίζοντα προσδίδει στον χώρο αισθητική αξία, η οποία συχνά λειτουργεί ενισχυτικά στην εμπειρία του προσκυνητή. Η μονή χαρακτηρίζεται από σχετικά υψηλή προσβασιμότητα, καθώς βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη Θεσσαλονίκη, γεγονός που διευκολύνει την προσέλευση προσκυνητών χωρίς να αναιρεί τον χαρακτήρα της απομόνωσης. Αυτή η ισορροπία μεταξύ εγγύτητας σε αστικό κέντρο και διατήρησης της ησυχαστικής ατμόσφαιρας αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα πολλών σύγχρονων μοναστικών ιδρυμάτων (Φουκαδάκης, 2017).

Η ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της Μακεδονίας φέρει μακρά ιστορική και θρησκευτική παράδοση, με συνεχή ανθρώπινη παρουσία και έντονη εκκλησιαστική δραστηριότητα από την αρχαιότητα έως τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Η ύπαρξη σημαντικών μοναστικών κέντρων στην περιοχή καταδεικνύει τον διαχρονικό πνευματικό της χαρακτήρα, μέσα στον οποίο εντάσσεται και το Ιερό Ησυχαστήριο Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012).

Παρότι η μονή ιδρύθηκε σχετικά πρόσφατα, το 1967, έχει ενσωματωθεί οργανικά σε αυτή την πλούσια θρησκευτική παράδοση, αποτελώντας ένα σύγχρονο σημείο αναφοράς για την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας. Η σύνδεσή της με τον Όσιο Παΐσιο τον Αγιορείτη ενίσχυσε καθοριστικά την πνευματική της ακτινοβολία και συνέβαλε στην ανάδειξή της σε σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο με πανελλήνια και διεθνή απήχηση (Φουκαδάκης, 2017,σ.259).

2.2 Ίδρυση του μοναστηριού

Η Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης, αν και ιδρύθηκε σχετικά πρόσφατα το 1967, έχει καταστεί ένα από τα σημαντικότερα

προσκυνηματικά και πνευματικά κέντρα της σύγχρονης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα. Η ίδρυσή της συνδέεται άρρηκτα με την προσωπικότητα και το πνευματικό έργο του Οσίου Παϊσίου του Αγιορείτη (1924–1994), ο οποίος υπήρξε ο πνευματικός καθοδηγητής της πρώτης γυναικείας αδελφότητας και διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία και το ήθος της μονής από τα πρώτα της βήματα (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012).

Η συγκρότηση της αδελφότητας πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της σύγχρονης αναβίωσης του ορθόδοξου μοναχισμού κατά τον 20ό αιώνα, με έμφαση στη βιωματική άσκηση, την υπακοή και την αδιάλειπτη προσευχή. Ο Άγιος Παΐσιος δεν λειτούργησε απλώς ως ιδρυτική μορφή, αλλά ως πνευματικός πατέρας, του οποίου η καθοδήγηση επηρέασε καθοριστικά την πνευματική συγκρότηση των μοναχών και τη συνολική λειτουργία της μονής (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012). Η πνευματική αυτή σχέση υπήρξε θεμέλιο της μοναστικής ζωής στη Σουρωτή και συνεχίζει να αποτελεί σημείο αναφοράς μέχρι σήμερα.

Η πνευματική ακτινοβολία της μονής ενισχύθηκε καθοριστικά μετά την κοίμηση του Αγίου Παϊσίου το 1994, και ιδίως μετά την επίσημη αγιοκατάταξή του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις 13 Ιανουαρίου 2015. Η πράξη αυτή δεν αποτέλεσε απλώς μια τιμητική αναγνώριση, αλλά επιβεβαίωσε θεσμικά τη συνείδηση αγιότητας που είχε ήδη διαμορφωθεί στο εκκλησιαστικό σώμα και στους πιστούς (Οικουμενικό Πατριαρχείο, 2015). Έκτοτε, η μονή αναδείχθηκε σε κορυφαίο σύγχρονο προσκύνημα, προσελκύοντας χιλιάδες επισκέπτες από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ιδιαίτερη πνευματική βαρύτητα προσδίδει στη μονή η παρουσία των ιερών λειψάνων του Αγίου Αρσενίου του Καππαδόκη (1840–1924), πνευματικού πατέρα του Αγίου Παϊσίου, του οποίου ο άγιος πέραν της μεταφοράς των λειψάνων του από την Κέρκυρα στο ησυχαστήριο της Σουρωτής φρόντισε για την συγγραφή και έκδοση της βιογραφίας του. Η παρουσία του σκηνώματός του στη Σουρωτή εκφράζει τη συνειδητή συνέχεια

της πνευματικής παράδοσης και λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ των δύο αυτών σημαντικών μορφών της σύγχρονης αγιότητας (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012).

Σε ό,τι αφορά την έννοια της παράδοσης και της σχέσης της με τους κώδικες, η παράδοση στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την κατοχή υλικών τεκμηρίων, όπως χειρόγραφοι κώδικες ή αρχειακά έγγραφα, αλλά εκφράζεται πρωτίστως μέσω της ζώσας εμπειρίας, της προφορικής μετάδοσης και της λειτουργικής ζωής. Οι κώδικες, αν και σημαντικοί φορείς μνήμης και θεολογικής γνώσης, λειτουργούν συμπληρωματικά προς τη βιωματική συνέχεια της εκκλησιαστικής παράδοσης. Η Ιερά Μονή Σουρωτής, ως σύγχρονο μοναστικό ίδρυμα, μπορεί να μην διαθέτει παλαιούς χειρόγραφους κώδικες ιστορικών μοναστηριών, αλλά δεν αναιρείται η συμμετοχή της στο συνεχές της ορθόδοξης παράδοσης. Αντιθέτως, η πνευματική παρακαταθήκη του Αγίου Παϊσίου, η λειτουργική πράξη και η καθημερινή άσκηση της αδελφότητας συγκροτούν μια μορφή «ζωντανού κώδικα», μέσα από τον οποίο μεταδίδονται αξίες, ήθος και θεολογική εμπειρία.

Ο Όσιος Παΐσιος, γνωστός για την εντελώς απλότητα και την άρνηση προς τα εγκόσμια, δεν αγαπούσε καθόλου τη φιλαυτία ή τα υλικά αγαθά, αλλά δοκίμαζε να ζήσει πλήρως την ταπείνωση και την προσευχή, όπως διαφωτίζεται σε βιογραφικές μελέτες του έργου του Ιερομονάχου Ισαάκ. Η απλότητα αυτή εκφράστηκε και στην πρακτική του: συνήθιζε να χρησιμοποιεί τα χέρια του στην ξυλογλυπτική και στην αγιογραφία, δημιουργώντας χειροποίητες εικόνες και ξυλόγλυπτα – έργα που πολλές φορές έδινε ως ευλογία στις μοναχές της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Σουρωτή, ενισχύοντας έτσι την πνευματική τους ζωή και την κοινότητα με πρακτικά δείγματα ταπεινής τέχνης και προσευχής (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012).

Κατ’ επέκταση, η Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχρονου προσκυνηματικού και πνευματικού κέντρου καθώς ενσωματώνει τον μοναστικό βίο στο πλαίσιο της ορθόδοξης παράδοσης, όπως

αυτή ερμηνεύεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία και την ίδια την πνευματική ζωή της μονής. Ο τάφος του Αγίου Παϊσίου στον προαύλιο χώρο του καθολικού έχει καταστεί το επίκεντρο του προσκυνηματικού χαρακτήρα της μονής. Στο μοναστήρι επίσης φυλάσσονται σημαντικά κειμήλια, καθώς και τα ιερά λείψανα των Αγίων Αρσενίου και Παϊσίου, η μεταφορά των οποίων τεκμηριώνεται σε επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα (Ιερόν Ησυχαστήριον Ευαγγελιστής Ιωάννης Θεολόγος, 2010).

Η μονή διαθέτει επίσης πλούσια συλλογή τόμων με τα κείμενα και τις διδασκαλίες του Αγίου Παϊσίου, καθώς και αγιογραφίες και φορητές εικόνες σημαντικής καλλιτεχνικής και πνευματικής αξίας, που προάγουν τον πολιτιστικό και πνευματικό πλούτο του μοναστηριού. Παράλληλα, η αδελφότητα επιδίδεται σε ποικίλα διακονήματα, όπως αγιογραφία, χρυσοκεντητική, μελισσοκομία, παραγωγή θυμιάματος και ξυλογλυπτική, τα οποία αποτελούν έκφραση της μοναστικής εργασίας, ενισχύοντας την οικονομική αυτάρκεια και την ευρύτερη πολιτιστική προσφορά της μονής (Αδελφή Π., προσωπική επικοινωνία, 5 Ιανουαρίου 2025).

Η ιδιαίτερη πνευματική ακτινοβολία που απορρέει από την παρουσία του σκηνώματος του Οσίου Παϊσίου και τη συνάφεια με τον ασκητικό βίο του Αγίου Αρσενίου του Καππαδόκη καθιστά τη Σουρωτή ένα από τα σημαντικότερα σύγχρονα προσκυνήματα του Ορθόδοξου κόσμου, προσελκύοντας ετησίως πλήθος πιστών (Φουκαδάκης, 2017). Η έντονη αυτή προσκυνηματική κινητικότητα, όπως επισημαίνει και ο Tsironis (2020), αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο της μονής στη διαμόρφωση της σύγχρονης ορθόδοξης πνευματικότητας, καθιστώντας την παράλληλα αντικείμενο ιστορικής και κοινωνιολογικής προσέγγισης λόγω της ευρύτερης επιρροής της στη θρησκευτική κοινότητα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η ετήσια πανήγυρη που τελείται στις 11–12 Ιουλίου προς τιμήν του Οσίου Παϊσίου, κατά την οποία συρρέουν χιλιάδες προσκυνητές. Η εορτή αυτή υπερβαίνει τον χαρακτήρα μιας τυπικής εκκλησιαστικής τελετής, αποτελώντας έμπρακτη έκφραση της βαθιάς ευλάβειας και της πνευματικής σχέσης

των πιστών με έναν από τους πλέον αγαπητούς και επιδραστικούς σύγχρονους Αγίους της Ορθοδοξίας. Η Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και τον Άγιο Αρσένιο τον Καππαδόκη, αναπτύχθηκε υπό την πνευματική καθοδήγηση του Αγίου Παϊσίου του Αγιορείτη, η διδασκαλία και η παρουσία του οποίου συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της θεολογικής και ασκητικής της φυσιογνωμίας (Φουκαδάκης, 2017).

2.3 Ο Άγιος Παΐσιος και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Πνευματικό έργο κληρονομιά

Ο Όσιος Παΐσιος συνδέθηκε βαθιά με τη Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή από το 1979, όταν εγκαταστάθηκε σε κελί πλησίον της Μονής και άρχισε να προσφέρει σταθερή πνευματική καθοδήγηση προς την αδελφότητα και τους προσκυνητές. Η παρουσία του υπήρξε καθοριστική για την εδραίωση ενός σταθερού πνευματικού ήθους, εμπνευσμένου από την αγιορείτικη ασκητική παράδοση (Ι.Μ. Σουρωτής, Βίος και Πολιτεία Οσίου Παϊσίου, 2004).

Η πνευματική δράση του Αγίου Παϊσίου εκδηλώθηκε σε πολλαπλά επίπεδα, καθώς υπήρξε Γέροντας και πνευματικός πατέρας της αδελφότητας. Μέσα από το προσωπικό του παράδειγμα μετέδιδε τις πατερικές αρετές της ταπείνωσης, της νήψεως, της υπομονής και της αδιάλειπτης προσευχής. Στο πέμπτο μέρος των Λόγων περιέχονται συμβουλές σχετικά με την ευχή και την πνευματική εγρήγορση, απαραίτητη για τη συγκέντρωση του νου, τον οποίο ο Γέροντας περιγράφει ως «ένα αναρχικό παιδί, που θέλει να γυρίζει συνεχώς εδώ και εκεί». Συμβουλεύει να «τον εκπαιδεύσουμε πνευματικά και να τον μάθουμε να συχνάζει στο σπίτι του, στον Παράδεισο, κοντά στον Πατέρα του, τον Θεό». Όσον αφορά τη συγκέντρωση του νου στην ευχή, ο Άγιος Παΐσιος υπογραμμίζει ότι οι διάφορες πρακτικές μέθοδοι είναι απλώς βοηθητικά μέσα, ενώ ως απαραίτητες προϋποθέσεις θεωρεί τη μετάνοια και τον καρδιακό πόνο, που γεννιέται όταν ο άνθρωπος συναισθάνεται τη μεγάλη του αμαρτωλότητα, την

αχαριστία απέναντι στις ευεργεσίες του Θεού, και όταν βγαίνει από τον εαυτό του για να έρθει στη θέση των πονεμένων (Λόγοι ΣΤ΄, Περί Προσευχής). Οι μοναχές μαρτυρούν ότι η διδασκαλία του δεν περιοριζόταν σε θεωρητικά λόγια, αλλά εκδηλωνόταν μέσα από απλή πράξη, διάκριση και ανιδιοτελή αγάπη (Μοναχή Φιλοθέη, 2012, σ. 45-50).

Οι διδαχές που άφησαν έντονο αποτύπωμα είναι η αξία της υπακοής με διάκριση. Συμβούλευε τις μοναχές να κάνουν τα πάντα «με φιλότιμο» και όχι τυπικά. Η υπακοή, έλεγε ο *Γέροντας Παΐσιος ο Αγιορείτης,* πρέπει να έχει αγάπη και ειρηνική καρδιά, αλλιώς δεν αγιάζει τον άνθρωπο (*Λόγοι Β΄, Πνευματική Αφύπνιση*). Η καλλιέργεια της καρδιακής προσευχής. Τόνιζε συνεχώς ότι «η ευχή πρέπει να γίνεται με πόνο καρδιάς», ώστε να βρίσκει ο άνθρωπος πραγματική ειρήνη και να βοηθά με τον τρόπο αυτό και όλο τον κόσμο. (*Λόγοι Γ΄, Πνευματικός Αγώνας*). Οι διδαχές αυτές αποτελούν μέχρι σήμερα βασικούς άξονες της πνευματικής ζωής της Μονής.

Παρότι η Μονή είχε ήδη ιδρυθεί, ο Άγιος Παΐσιος συνέβαλε στη διαμόρφωση πρακτικών που ενίσχυσαν κυρίως τον κοινοβιακό τρόπο ζωής, την τάξη στη λατρευτική ζωή, την πνευματική συνοχή της αδελφότητας, την άσκηση της ταπείνωσης και της κοινής διακονίας. Η συμβολή του αναφέρεται στις επίσημες εκδόσεις της Μονής σχετικά με την εσωτερική της οργάνωση (Ιερά Μονή Σουρωτής, 2019).

Η "θεία ενέργεια" στην εμπειρία της Μονής

Οι μοναχές συχνά περιγράφουν ότι η παρουσία του Γέροντα συνοδευόταν από μια ιδιαίτερη «Χάρη», η οποία εκδηλωνόταν μέσα από λόγους που πρόσφεραν άμεση ειρήνη και παρηγοριά, διακριτική καθοδήγηση με εσωτερική ακρίβεια, απροσδόκητες παρηγορητικές επεμβάσεις σε στιγμές δυσκολίας, προσωπικές εμπειρίες των μοναχών που μαρτυρούν πνευματική ενίσχυση και φώτιση. Οι μαρτυρίες αυτές καταγράφονται σε επίσημες συλλογές διηγήσεων της Μονής (*Ι.Μ. Σουρωτής, Γέροντας Παΐσιος:*

Μαρτυρίες και Διηγήσεις, 2004). Η «θεία ενέργεια» δεν περιγράφεται ως θεαματικό γεγονός, αλλά ως λεπτή, ειρηνική, καθαρτική δύναμη που ενεργούσε διά του Γέροντα.

Η συνέχεια της πνευματικής του κληρονομιάς στη Μονή μέχρι σήμερα

Η κληρονομιά του Αγίου Παϊσίου διατηρείται στη Μονή με συστηματικό τρόπο, όχι απλώς ως ανάμνηση, αλλά ως ζωντανό πρότυπο πνευματικής ζωής. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της Μελέτης των λόγων και διδαχών του. Τα βιβλία των *Λόγων* του και οι συλλογές διηγήσεων διαβάζονται από την αδελφότητα, αποτελώντας βασικό βοήθημα πνευματικής καθοδήγησης. Η απλότητα και η ταπείνωση στην καθημερινή διακονία, η κοινή εργασία ως άσκηση αγάπης, η καθημερινή ευχή και η νήψη ως βάση της πνευματικής ζωής, η φιλοξενία των προσκυνητών με πραότητα και διάκριση.

Η παρουσία του Αγίου Παϊσίου στο μοναστήρι σφράγισε βαθιά την πνευματική του ταυτότητα, με συγκεκριμένες διδαχές που διαμόρφωσαν τη μοναστική ζωή. Δύο βασικές αρχές του - «Η υπομονή ως ανώτατη δοκιμασία της πίστης» και «Ο έλεος προ της κρίσεως» - ενσαρκώθηκαν στην καθημερινότητα της κοινότητας μέσω πρακτικών όπως περιοχές σιωπηλής προσευχής και οργανωμένες φιλανθρωπικές δράσεις. Η θεία ενέργεια εκδηλώθηκε τόσο μέσω θαυματουργικών γεγονότων (αναφορές θεραπείας στον τάφο του) όσο και μέσω προσωπικών μαρτυριών μοναχών για εσωτερικές φωτισμένες εμπειρίες. Σήμερα, η κληρονομιά του διατηρείται ζωντανή μέσω συστηματικής μελέτης των συγγραμμάτων του, ιδίως του έργου «Ο Άγιος Παΐσιος και η Σύγχρονη Εποχή», και της εφαρμογής χαρακτηριστικών πνευματικών πρακτικών όπως η «Μέθοδος της Συνεχούς Μνήμης του Θεού» με την επαναλαμβανόμενη προσευχή «Κύριε Ιησού Χριστέ, ελέησόν με», που παραμένει βασικό στοιχείο της καθημερινής ασκητικής ρουτίνας της μονής (Ι.Μ. Σουρωτής, Γέροντας Παΐσιος: Μαρτυρίες και Διηγήσεις, 2004).

Η πνευματική κληρονομιά του Αγίου Παϊσίου αποτελεί τον θεμελιώδη πυλώνα της ταυτότητας της Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Σουρωτή. Πέρα από την προσωπική του αγιότητα, η συστηματική διδασκαλία και το προσωπικό του παράδειγμα μετέτρεψαν το μοναστήρι σε ένα δυναμικό κέντρο πνευματικής αναβίωσης, που συνεχίζει να καθοδηγεί τόσο την εσωτερική κοινότητα όσο και τους χιλιάδες προσκυνητές (Ι.Μ. Σουρωτής, Γέροντας Παΐσιος: Μαρτυρίες και Διηγήσεις, 2004; Griffiths,2011). Οι διδαχές που διαμορφώνουν την Κοινότητα είναι πρώτον, η διδαχή για την «ευλογία της ταπείνωσης», σύμφωνα με την οποία η πνευματική πρόοδος προκύπτει από την επιθυμία να «υστερεί κανείς απέναντι σε όλους» και όχι από εξωτερικές ασκήσεις. Αυτή η αρχή, που ενισχύει την αδελφότητα και αποκρούει τον πνευματικό εγωισμό, παραμένει ο ακρογωνιαίος λίθος των διαπροσωπικών σχέσεων στη μονή (Φουκαδάκης, 2017, σ.313). Δεύτερον, η έμφαση στη «συνεχή προσευχή της καρδιάς» και στη μνήμη του Θεού κατά τη διάρκεια κάθε εργασίας, μετατρέποντας την καθημερινή ρουτίνα σε μια διαρκή διαλογισμό. Αυτές οι διδαχές αποτελούν ζωντανές πρακτικές που διατηρούν το μοναστήρι ως αυθεντικό χώρο της ησυχαστικής παράδοσης (Aspects of Spiritual Life in Greek Monasteries, 2020, p.440).

Η Θεία Ενέργεια καθώς η διδασκαλία του Γέροντα δεν περιοριζόταν σε λόγια. Σύμφωνα με πλήθος μαρτυριών, εκδηλωνόταν ως αισθητή θεία ενέργεια, κυρίως μέσω τριών μορφών (Ι.Μ. Σουρωτής, 2004). Μέσω της χάριτος του Λόγου της Σοφίας και Γνώσεως όπου αποκαλύπτονταν τα κρυφά των επισκεπτών, προσφέροντας ακριβή πνευματική καθοδήγηση. Μέσω ιαμάτων, τόσο ψυχικών όσο και σωματικών, που συνέβαιναν μετά την προσευχή ή την ευλογία του. Μέσω της ίδιας της αγιοπρεπούς ζωής του, όπου η άκρων ασκητισμός, η ακλόνητη αγάπη και η απόλυτη εμπιστοσύνη στη Θεία Πρόνοια αποτελούσαν από μόνες τους μια συνεχή πηγή χάριτος και παρηγοριάς. Αυτή η πολυδιάστατη εμπειρία του ιερού είναι που προσελκύει και μεταμορφώνει τους σύγχρονους επισκέπτες, προσφέροντας μια βαθιά αίσθηση του υπερβατικού (Andriotis, 2009, p.73).

Η Συνέχεια μέσα στην καθημερινότητα φαίνεται από την επιρροή του Αγίου Παϊσίου που δεν είναι ιστορικό αντικείμενο, αλλά δυναμική πνευματική πρακτική που καθορίζει τη ζωή της μονής «ως και σήμερα». Αυτό επιτυγχάνεται μέσω μιας συγκεκριμένης οικονομίας:

1. Συστηματική Μελέτη των Λόγων του: Τα έντυπα και ηχητικά έργα του αποτελούν βασικό υλικό για την προσωπική και κοινοβιακή μελέτη, λειτουργώντας ως μόνιμος πνευματικός οδηγός.

2. Εφαρμογή Εγκατεστημένων Πρακτικών: Η μονή διατηρεί και ενισχύει τις πρακτικές που εκείνος ενίσχυσε, όπως η γενναιόδωρη φιλοξενία, η προτεραιότητα της συχνής Θείας Κοινωνίας και της Εξομολόγησης, και η θεώρηση της χειρωνακτικής εργασίας ως μορφής προσευχής.

3. Διατήρηση της Προφορικής Παράδοσης: Οι ζωντανές μαρτυρίες και οι αφηγήσεις των γηραιών μοναχών που τον γνώρισαν διαβιβάζουν τον πνευματικό του χαρακτήρα στις νεότερες γενιές, διασφαλίζοντας τη συνέχεια της παράδοσης.

4. Το Κελί ως Συμβολικός Χώρος: Η διατήρηση του ασκητηρίου του ως άθικτου τόπου προσκυνήματος λειτουργεί ως μια συνεχής και σιωπηλή κήρυξη της απλότητας. Ο συνδυασμός της θεωρητικής διδασκαλίας, των αφηγήσεων για τη θεία ενέργεια και της καθημερινής πρακτικής συνιστά μια ολοκληρωμένη πνευματική οδό, που εξηγεί την αδιάλειπτη έλξη και τη μεταμορφωτική δύναμη που ασκεί στους προσκυνητές (Sharpley, 2009).

2.4 Τα κριτήρια των προσκυνητών και οι επιπτώσεις στην Τοπική Κοινωνία

Η κοίμηση του Αγίου Παϊσίου και η ενταφίασή του στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή αποτέλεσαν σημαντικό σημείο καμπής για την προσκυνηματική κίνηση και τη συνολική δυναμική της περιοχής. Το μοναστήρι

εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους θρησκευτικούς προορισμούς της Ελλάδας, προσελκύοντας χιλιάδες πιστούς που αναζητούν πνευματική καθοδήγηση, παρηγοριά και επαφή με την παράδοση. Στις ενότητες που ακολουθούν, παρουσιάζονται τα βασικά κριτήρια των προσκυνητών, καθώς και οι πολύπλευρες συνέπειες της λειτουργίας του μοναστηριού στην περιοχή, από την οικονομική ανάπτυξη και την ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας έως τη διαμόρφωση ενός ζωντανού πολιτιστικού και πνευματικού πυρήνα που ενώνει την παράδοση με τις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας, στο πλαίσιο των ιστορικά διαμορφωμένων σχέσεων Εκκλησίας και κοινωνίας στον ελληνικό χώρο (Βαλαής, 2019).

2.4.1 Οικονομικές και Πολιτιστικές Επιπτώσεις του Μοναστηριού

Η κοίμηση του Αγίου Παϊσίου, παρότι δημιούργησε ένα φυσικό κενό, δεν ανέκοψε την πνευματική πορεία του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Αντιθέτως, η πνευματική του παρακαταθήκη συνεχίζει να καθοδηγεί και να εμπνέει τόσο τους μοναχούς όσο και τους πολυάριθμους προσκυνητές. Το μοναστήρι όχι μόνο διατήρησε την αιώνια παράδοσή του, αλλά και επεκτάθηκε, παραμένοντας άρρηκτα συνδεδεμένο με τη φιλοσοφία και τα διδάγματα του Αγίου (Φουκαδάκης, 2017).

Σήμερα, το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου αποτελεί ένα κορυφαίο Προσκυνηματικό κέντρο για χιλιάδες πιστούς από όλο τον κόσμο. Η Προσκυνηματική κίνηση έχει ενισχυθεί δραστικά τα τελευταία χρόνια, ιδίως μετά την αναγνώριση της αγιότητας του Αγίου Παϊσίου. Οι επισκέπτες συρρέουν για να προσευχηθούν, να ζητήσουν την ευλογία του Αγίου Παϊσίου, του οποίου το ενταφιασμένο σκήνωμα φυλάσσεται εκεί, καθώς και τη βοήθεια άλλων αγίων του μοναστηριού, όπως του Αγίου Αρσενίου του Καππαδόκη (Ιερομόναχος Ισαάκ, 2012).

Ο θρησκευτικός τουρισμός στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή έχει γνωρίσει σημαντική ανάπτυξη, καθιστώντας τη μονή από τους πιο δημοφιλείς

προορισμούς για πνευματική αναζωογόνηση και πολιτιστική εμπειρία . Η ιστορική και θρησκευτική της σημασία προσελκύει χιλιάδες πολίτες που επιθυμούν να συμμετάσχουν στη λατρευτική ζωή και να βιώσουν την πνευματική ατμόσφαιρα που αποπνέει η παρουσία των ιερών λειψάνων (Τσιρώνης, 2020).

Η τοποθεσία της μονής, μέσα σε ένα ήρεμο φυσικό περιβάλλον, ενισχύει την εμπειρία προσευχής και περισυλλογής. Καθοριστικό στοιχείο της προσκυνηματικής κίνησης αποτελεί η στενή σύνδεση με τον Άγιο Παΐσιο, ο οποίος έζησε και διακόνησε εκεί. Η πνευματική του παρακαταθήκη εξακολουθεί να εμπνέει τους πιστούς, οι οποίοι προσέρχονται αναζητώντας τη μεσιτεία και την πνευματική του καθοδήγηση, θεωρώντας τον χώρο φορέα χάριτος και θαυμαστών ενεργειών (Φουκαδάκης, 2017).

Η πνευματική εμπειρία που προσφέρει το μοναστήρι περιλαμβάνει όχι μόνο τη συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετές και προσευχές, αλλά και την ευκαιρία για εσωτερική ανανέωση και αυτογνωσία, καθώς η ατμόσφαιρα του μοναστηριού προσφέρει ψυχική γαλήνη και συναισθηματική ανακούφιση. Η διατήρηση της παράδοσης και της μοναστικής ζωής του τόπου ενισχύει τη μοναδικότητα του προορισμού, καθώς οι επισκέπτες γίνονται κοινωνοί μιας ζωντανής θρησκευτικής κληρονομιάς (Μοίρα, 2003; Andriotis, 2009; Terzidou et al., 2018).

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού έχει επίσης σημαντικές οικονομικές και πολιτιστικές επιδράσεις στην ευρύτερη περιοχή. Η αύξηση των επισκεπτών δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και ενισχύει την τοπική οικονομία μέσω του τουρισμού, της φιλοξενίας και της προσφοράς τοπικών προϊόντων. Παράλληλα, η πολιτιστική κληρονομιά της Μονής ενισχύει την τοπική ταυτότητα, προσφέροντας στους επισκέπτες μια αυθεντική εμπειρία της ελληνικής θρησκευτικής παράδοσης. Ο θρησκευτικός τουρισμός στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου δεν περιορίζεται στη λατρευτική του διάσταση, αλλά λειτουργεί ως μέσο πνευματικής εξέλιξης, εσωτερικής αναζήτησης και πολιτισμικής επαφής. Η αλληλεπίδραση της μονής με την τοπική

κοινωνία διαμορφώνει έναν ισχυρό δεσμό, μετατρέποντάς τη σε πόλο έλξης για τους επισκέπτες (Tsironis, 2020).

Το μοναστήρι συνδέεται άμεσα με την πλούσια θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής. Η ιστορία του μοναστηριού, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική του και οι θρησκευτικές τελετές ενισχύουν την τοπική ταυτότητα και την πολιτιστική κληρονομιά της Σουρωτής, προσφέροντας στους κατοίκους έναν λόγο υπερηφάνειας και πολιτιστικής αναγνώρισης. Ακόμα, οι επισκέπτες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, αλλά και από το εξωτερικό, φέρνουν μαζί τους ποικίλες πολιτισμικές παραδόσεις, προκαλώντας ανταλλαγή ιδεών και προοπτικών. Αυτό δημιουργεί ένα περιβάλλον διαπολιτισμικής επικοινωνίας, ενισχύοντας την ανοικτότητα και την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών πολιτιστικών ομάδων (Μοίρα, 2009).

Οι ίδιες οι μοναχές, ως φύλακες αυτής της παράδοσης, έχουν βαθιά εμπειρία από αυτή την αλληλεπίδραση. Κατά τη συζήτηση, η αδελφή Π. εξήγησε: «*Βλέπουμε ανθρώπους με πολύ διαφορετικά βιώματα. Κάποιοι έρχονται από περιέργεια, άλλοι από βαθιά πνευματική ανάγκη, κάποιοι σε κρίσιμες στιγμές της ζωής τους. Η προσφορά μας είναι να παρέχουμε έναν χώρο ασφάλειας και προσευχής για όλους. Δεν πουλάμε εμπειρίες, προσφέρουμε την παρουσία και την προσευχή μας*». Τέλος, ο θρησκευτικός τουρισμός λειτουργεί ως ένα μέσο αναγέννησης για την τοπική κοινωνία, προσφέροντας νέες ευκαιρίες για κοινωνικές και θρησκευτικές δραστηριότητες (Ιερόν Ησυχαστήριον Ευαγγελιστής Ιωάννης Θεολόγος, 2010). Το μοναστήρι συμβάλλει ουσιαστικά στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής, φέρνοντας τους ανθρώπους πιο κοντά μέσα από κοινούς σκοπούς και πνευματική σύμπνοια. Αυτή η ανανεωτική του επίδραση γίνεται αισθητή και από τους επισκέπτες. Η Φ.Δ. αναφέρει: «*Η επίσκεψη στον τάφο του Αγίου Παϊσίου αποτέλεσε για μένα μια έντονα συγκινητική εμπειρία. Ένιωσα εσωτερική γαλήνη και πνευματική ανύψωση, σαν να είχα έναν προσωπικό διάλογο με τον Άγιο*». Η Φ.Χ. σημειώνει: «*Η ζεστή φιλοξενία των μοναχών και το κλίμα της μονής με έκαναν να νιώσω*

οικεία. Η προσευχή σε αυτόν τον χώρο έχει ξεχωριστή δύναμη». Ο Θ.Χ. τονίζει: «*Κάθε χρόνο επιστρέφω στη Σουρωτή για την αγρυπνία της 12ης Ιουλίου. Η παρουσία χιλιάδων πιστών δημιουργεί μια μοναδική αίσθηση συλλογικότητας και βαθιάς πίστης*». Με αυτόν τον τρόπο, η Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου δεν παραμένει ένα στατικό μνημείο του παρελθόντος, αλλά λειτουργεί ως ένας ζωντανός χώρος που ενώνει το παρελθόν με το παρόν, την παράδοση με την προσωπική εμπειρία και την τοπική κοινότητα με τον ευρύτερο κόσμο.

2.4.2 Πνευματική και Πολιτιστική Επίδραση στον Πολιτιστικό Ιστό της Περιοχής

Εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες:

Στη μονή προσφέρονται εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες για νέους, επισκέπτες και μαθητές, που επιθυμούν να μάθουν περισσότερα για τη θρησκευτική ιστορία, τις παραδόσεις και την τέχνη του Βυζαντίου. Μέσα από διαλέξεις, σεμινάρια και ξεναγήσεις, οι επισκέπτες έχουν την ευκαιρία να εμβαθύνουν στην πολιτιστική κληρονομιά του μοναστηριού και να κατανοήσουν καλύτερα τη σύνδεση της θρησκευτικής πίστης με τις καλλιτεχνικές και πολιτιστικές εκφράσεις του παρελθόντος (Αλμπανάκη, 2018, σ.67).

Πολιτιστικές εκδηλώσεις και βιωματική εμπειρία:

Το μοναστήρι αποτελεί σημείο αναφοράς για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, όπως συναυλίες, εκθέσεις βυζαντινής και θρησκευτικής τέχνης, θεατρικές παραστάσεις και άλλες δραστηριότητες που προάγουν τη θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά. Οι επισκέπτες συμμετέχουν ενεργά στην πολιτιστική ζωή της περιοχής και έρχονται σε επαφή με τις τοπικές παραδόσεις, τη μουσική και την τέχνη (Γαβριήλ, 2021).

Τοπική ταυτότητα και διαπολιτισμική διάσταση:

Η ύπαρξη του Μοναστηριού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου ενισχύει την τοπική πολιτιστική ταυτότητα, καθώς το μοναστήρι συνδέεται στενά με την ιστορία, τις παραδόσεις και την κουλτούρα της περιοχής. Μέσω των δραστηριοτήτων του, το μοναστήρι λειτουργεί ως καταλύτης για την προβολή και διατήρηση των παραδοσιακών εθίμων και εορτών, φέρνοντας στο προσκήνιο τα τοπικά φαγητά, τα τραγούδια, τους χορούς και τις λαογραφικές τελετές, ενώ προσελκύει επισκέπτες από την Ελλάδα και το εξωτερικό δημιουργώντας ένα διαπολιτισμικό περιβάλλον. Τέλος, το μοναστήρι, ως τουριστικός προορισμός, προσελκύει ποικίλους επισκέπτες δημιουργώντας ένα διαπολιτισμικό περιβάλλον όπου οι διαφορετικές πολιτιστικές επιρροές αλληλοεπιδρούν. Οι επισκέπτες από άλλες χώρες έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν τις ελληνικές θρησκευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις, ενώ οι ντόπιοι έρχονται σε επαφή με νέες ιδέες και εμπειρίες (Μοίρα, 2009).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

3.1 Συμπερασματικές επισημάνσεις

Ο τουρισμός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα στοιχείων πέρα από τη διαμονή, τη φιλοξενία και τις μεταφορές, όπως ζώνες αναψυχής και διασκέδασης, θεματικά πάρκα, πάρκα αναψυχής, αθλητικούς χώρους και μουσεία, συνθέτοντας ένα πολυεπίπεδο και δυναμικό πεδίο δραστηριοτήτων που επηρεάζει άμεσα την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Πρόκειται για σύνθετο κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο, βαθιά συνδεδεμένο με θεμελιώδεις λειτουργίες και διαδικασίες που εκτελούνται σε διαφορετικούς τομείς και συγκροτούν το τουριστικό σύστημα, όπως η επιχειρηματικότητα, η τοπική αυτοδιοίκηση, οι μεταφορές, η εκπαίδευση και η πολιτιστική διαχείριση. Ο τουριστικός τομέας απαιτεί συστηματικό σχεδιασμό, αποτελεσματική οργάνωση, διακλαδικό συντονισμό, επαγγελματική κατάρτιση και συνεχή αξιολόγηση σε όλα τα επίπεδα, διεθνές, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό, ώστε να διασφαλίζεται η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και η βιώσιμη ανάπτυξη των προορισμών. Ως αποτέλεσμα, ο τουρισμός έχει καταστεί αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής λειτουργικής μονάδας και βασικός πυλώνας ανάπτυξης (Simoni & Mihai, 2012, p.6). Παράλληλα, λειτουργεί ως μηχανισμός διαπολιτισμικής επικοινωνίας, ενισχύοντας την κατανόηση και τη συνεργασία μεταξύ λαών και κοινοτήτων.

Καθώς ο κόσμος μεταβάλλεται ραγδαία υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογικής εξέλιξης και των κοινωνικών αλλαγών, τα τουριστικά φαινόμενα εξελίσσονται αντίστοιχα, όπως και οι θεωρητικές προσεγγίσεις που επιχειρούν να τα ερμηνεύσουν. Όπως επισημαίνεται (Tsironis, 2020, σ. 64), η έννοια του θρησκευτικού τουρισμού είναι πολυδιάστατη και δεν περιορίζεται στην επίσκεψη μνημείων,

κειμηλίων και τεχνουργημάτων, αλλά επεκτείνεται στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά, στις πεποιθήσεις, στις αξίες και στον τρόπο ζωής των τοπικών κοινοτήτων, καθώς και στην τέχνη και στα κείμενα που συγκροτούν τη συλλογική μνήμη. Στο πλαίσιο της παρούσας ερευνητικής εργασίας με τίτλο «Θρησκευτικός Τουρισμός και Προσκυνηματικές Πρακτικές», αναδεικνύεται ότι ο θρησκευτικός τουρισμός συνιστά πεδίο συνάντησης πίστης, πολιτισμού και εμπειρίας, όπου οι επισκέπτες συμμετέχουν όχι μόνο σε θρησκευτικές τελετές αλλά και σε παράλληλες δραστηριότητες, όπως πεζοπορίες, πολιτιστικές εκδηλώσεις, εκπαιδευτικές επισκέψεις, δράσεις οικοτουρισμού ή ακόμη και εμπειρίες που συνδέονται με τη θεραπεία και την πνευματική αναζήτηση. Για τα μέλη της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, το προσκύνημα αποτελεί μακρά και ουσιαστική πρακτική, αν και δεν συνιστά υποχρέωση από την οποία εξαρτάται η σωτηρία του πιστού. Πρόκειται για ταξίδι με αποκλειστικό κίνητρο την πίστη, που διαφοροποιείται από άλλες μορφές τουριστικής δραστηριότητας με πολιτιστικό ή ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Ο προσκυνητής, ακολουθώντας παράδοση αιώνων, προετοιμάζεται πνευματικά μέσω νηστείας και προσευχής, ταξιδεύει μόνος ή συχνότερα με άλλους πιστούς και, στον ιερό χώρο, ανάβει κερί, προσκυνά και ασπάζεται τις εικόνες, συμμετέχει στη Θεία Λειτουργία ή σε λιτανείες και ενίοτε εκπληρώνει τάματα ή ακολουθεί ιδιαίτερα έθιμα. Τα ιστορικά στοιχεία μαρτυρούν την ύπαρξη παρόμοιων πρακτικών ήδη από τον αρχαίο κόσμο (Rinschede, 1992, pp.51-54), γεγονός που καταδεικνύει τη διαχρονικότητα και τη βαθιά ανθρωπολογική διάσταση του προσκυνηματικού φαινομένου.

Ο οικονομικός αντίκτυπος του τουρισμού είναι το πρωταρχικό πλεονέκτημα για μια περιοχή ή χώρα, καθώς προωθεί τη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη δημιουργία εσόδων σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Επιπλέον, ο τουρισμός επηρεάζει θετικά τόσο τις τοπικές όσο και τις περιφερειακές οικονομίες κατευθύνοντας κεφάλαια σε αστικές και αγροτικές περιοχές, γεγονός που όχι μόνο ωθεί τα νέα επιχειρηματικά εγχειρήματα αλλά βελτιώνει επίσης τη συνολική εικόνα της περιοχής

(Cooper et al., 1993). Ένας άλλος σημαντικός οικονομικός παράγοντας στην τουριστική βιομηχανία είναι ότι το εισόδημα που δημιουργείται στην περιοχή κατοικίας κάποιου δαπανάται συχνά στους προορισμούς που επισκέπτεται (Holloway & Robinson, 1995). Ουσιαστικά, ο τουρισμός λειτουργεί ως κανάλι μεταφοράς σημαντικών χρηματικών ροών από χώρες παραγωγής εισοδήματος προς χώρες υποδοχής τουριστικών ροών.

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σημαντικό τομέα της τουριστικής βιομηχανίας, συνδυάζοντας πνευματικές εμπειρίες με οικονομικά οφέλη. Συμβάλλει στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς, στη διατήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων και στην ενίσχυση τοπικών οικονομιών μέσω δημιουργίας θέσεων εργασίας και ανάπτυξης υποδομών. Τα μοναστήρια και οι ιεροί τόποι λειτουργούν ταυτόχρονα ως πνευματικά κέντρα και ως πόλοι έλξης που διαμορφώνουν το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Παράλληλα, η ανάγκη για βιώσιμη ανάπτυξη είναι κρίσιμη, καθώς η υπερβολική επισκεψιμότητα μπορεί να επηρεάσει την αυθεντικότητα των θρησκευτικών προορισμών. Η βελτίωση των υπηρεσιών προς τους επισκέπτες και η ανάπτυξη στρατηγικών που ισορροπούν οικονομικά και πνευματικά οφέλη αποτελούν σημαντικές προκλήσεις για το μέλλον, ενώ η τεχνολογία και η κατανόηση των αναγκών των προσκυνητών θα διαμορφώσουν νέες τάσεις στον τομέα (Olsen & Timothy, 2021, pp. 78–80).

Όπως έχουν τονίσει προηγούμενες μελέτες (Jackowski & Smith 1992, p. 105), το προσκύνημα και ο «θρησκευτικός τουρισμός θα μπορούσαν να γίνουν μια διαρκής πηγή απασχόλησης και εισοδήματος, χωρίς να θυσιάζονται οι σημαντικές κοινωνικές και θρησκευτικές λειτουργίες των ιερών και των προσκυνημάτων τους». Ταυτόχρονα, αντιπροσωπεύουν την ιστορία, την αυθεντικότητα, τον χαρακτήρα και τη διαχρονικότητα των πιστών κοινοτήτων, με μοναδικό τρόπο. Τα συγκεντρωμένα απτά και άυλα στοιχεία της θρησκευτικής παράδοσης δίνουν μια περίπλοκη εικόνα, η οποία

αποκαλύπτει όχι μόνο τη θρησκευτική κληρονομιά, αλλά και την πλούσια πολιτιστική ιστορία, τα διαπολιτισμικά σταυροδρόμια και τις ιστορίες και τους μύθους των ευσεβών προσκυνητών και των τοπικών κοινοτήτων.

Δυστυχώς, η πανδημία του COVID-19 ανανέωσε το ενδιαφέρον του κοινού για το προσκύνημα, το προσωπικό και συλλογικό του νόημα και την κινητήρια δύναμή του. Σε συνθήκες υγειονομικής και κοινωνικής αβεβαιότητας, η θρησκευτική πίστη και οι πρακτικές θρησκευτικής αντιμετώπισης (religious coping) λειτούργησαν ως βασικοί μηχανισμοί ψυχικής ανθεκτικότητας και νοηματοδότησης της κρίσης. Όπως καταδεικνύεται σε σχετικές εμπειρικές μελέτες, η θρησκευτική προσήλωση και η συμμετοχή σε πνευματικές πρακτικές συνέβαλαν στη διαχείριση του άγχους και της ψυχικής επιβάρυνσης κατά την περίοδο της πανδημίας (Pirutinsky et al., 2020, pp.8-10). Στο πλαίσιο αυτό, απαιτούνται μελλοντικές μελέτες για τη διερεύνηση του προσκυνήματος υπό νέες συνθήκες, τόσο ως προς την κινητικότητα όσο και ως μέρος ευρύτερων ερμηνειών της σύγχρονης ζωής. Οι πρόσφατες κοινωνικές και υγειονομικές ανακατατάξεις αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον για το προσκύνημα και τη σημασία του στη σύγχρονη καθημερινότητα, αναδεικνύοντας την ανάγκη περαιτέρω μελέτης του ρόλου του στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών μεταβολών (Tsironis et al., 2022, UNWTO, 2021).

Η Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους πυρήνες θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, τόσο λόγω της ιστορικής και πολιτιστικής της αξίας όσο και της στενής σύνδεσής της με τον Άγιο Παΐσιο (Φουκαδάκης, 2017; Βαλαής, 2019). Ο ρόλος του Αγίου Παϊσίου στη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας της Μονής ενισχύει τον χαρακτήρα της ως τόπου προσευχής, πνευματικής ενίσχυσης και προσωπικής ανανέωσης (Ware, 1997; Yannaras, 1984). Η συνεχώς αυξανόμενη προσκυνηματική κίνηση στη Σουρωτή

καταδεικνύει την ιδιαίτερη απήχηση του μοναστηριού σε πιστούς από όλη την Ελλάδα, με πλήθος επισκεπτών να προσέρχεται στον τάφο του Αγίου Παϊσίου.

Παράλληλα, οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του προσκυνηματικού ρεύματος στην τοπική κοινότητα είναι εμφανείς, καθώς δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας και ενισχύεται η τοπική οικονομία, γεγονός που συνδέεται με τη γενικότερη δυναμική του θρησκευτικού τουρισμού ως παράγοντα περιφερειακής ανάπτυξης (Vukonić, 1996; Μοίρα, 2009). Η σύγχρονη ανάδειξη της θρησκευτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς συνδέεται άμεσα με μορφές ταξιδιών πίστης, οι οποίες λειτουργούν όχι μόνο ως προσκυνηματικές πρακτικές αλλά και ως μέσα πολιτιστικής εκπαίδευσης και βιωματικής εμπειρίας για τους επισκέπτες, καθώς και η αξιοποίηση πολιτιστικών και θρησκευτικών πόρων, η ψηφιακή ανάδειξη και η εκπαιδευτική διάσταση των μνημείων ενισχύουν ακόμη περισσότερο την τουριστική προβολή της περιοχής (Αλμπανάκη, 2018; Γαβριήλ 2021).

Η περίπτωση της Μονής Σουρωτής επιβεβαιώνει τα παραπάνω, καθώς η πνευματική ακτινοβολία του Αγίου Παϊσίου λειτουργεί ως ο κύριος μοχλός έλξης, μετατρέποντας το προσκύνημα από μια απλή θρησκευτική πράξη σε μια σύνθετη πολιτισμική εμπειρία που ενισχύει την τοπική ταυτότητα.

3.2 Νέες προοπτικές

Σε αντίθεση με παρόμοιες καταστάσεις στο παρελθόν, η πανδημία COVID - 19 επιτέθηκε ευθέως στο συστατικό στοιχείο του σύγχρονου μοντέλου ζωής, καθώς η ελευθερία κινήσεων ήταν περιορισμένη. Η καρδιά του πολιτιστικού παραδείγματος φαίνεται ότι δεν λειτουργεί, καθώς δεν μπορούμε να φανταστούμε τον εαυτό μας και τις κοινωνίες μας χωρίς συνεχή κίνηση και αλληλεπίδραση σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο. Επιπλέον, η συσχέτιση της κινητικότητας με την κοινωνική μας ταυτότητα έχει οδηγήσει στην κακή χρήση του όρου «κοινωνική» παρά «σωματική»

αποστασιοποίηση. Από τον Φεβρουάριο του 2020, η επιδημία του COVID - 19 έφερε στο προσκήνιο μια νέα παγκόσμια πραγματικότητα. Η πανδημία επηρέασε εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο και κέντρισε το ενδιαφέρον των ερευνητών για τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και υγειονομικές επιπτώσεις της στην πορεία της νεωτερικότητας. Ο τουρισμός ήταν ίσως ο πιο άμεσα επηρεασμένος κοινωνικός και οικονομικός τομέας από όλους (Abbas et al. 2021; Gössling et al. 2020).

Στις 16 Μαρτίου, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος ανακοίνωσε (Ανακοινωθέν της Ιεράς Συνόδου 2020) τον περιορισμό της λειτουργικής ζωής (22 Μαρτίου 2020–11 Απριλίου 2020) και δήλωσε ότι «Υιοθετεί όλα τα μέτρα που λαμβάνει η Ελληνική Πολιτεία άμεσα για την αντιμετώπιση της εξάπλωσης του ιού». Παράλληλα, η Ιερά Σύνοδος δήλωσε ότι «Οι εκκλησίες θα πρέπει να παραμείνουν ανοιχτές για την «ιδιωτική προσευχή» των πιστών». Για πολύ καιρό, οι εκκλησίες ήταν ανοιχτές κυρίως για «ατομική προσευχή» ή Λειτουργίες με ελάχιστη συμμετοχή. Για πρώτη φορά στη μακρά ιστορία της μοναστικής κοινότητας, τα μοναστήρια ήταν κλειστά για τους επισκέπτες. Είναι προφανές ότι ερωτήματα για επισκέψεις και προσκύνημα σε ιερούς τόπους κατά τη διάρκεια της πανδημίας στην Ελλάδα έχουν τεθεί στο πλαίσιο μιας άκρως πολωμένης και έντονης συζήτησης σχετικά με τη συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές και την ταυτόχρονη συμμόρφωση με τις κατευθυντήριες γραμμές για τη δημόσια υγεία (Martinelli, 2020; Demertzis & Eyerman, 2020,pp.436-437). Η συζήτηση θα μπορούσε να γίνει καλύτερα κατανοητή λαμβάνοντας υπόψη τις καθημερινές συνήθειες της θρησκευτικής κοινότητας και τις ορθόδοξες αρχές (π.χ. φιλώντας τα χέρια των πρεσβυτέρων και ιερέων, φιλώντας και αγκαλιάζοντας τις εικόνες, λήψη της Θείας Κοινωνίας με το ίδιο κουτάλι κ.λπ.) και την Ευχαριστιοκεντρική εκκλησιαστική ζωή στην ελληνική ορθόδοξη παράδοση. Έτσι, η προσωπική συμμετοχή προτιμάται από επιλογές όπως εικονικά προσκυνήματα ή τηλεοπτικές εκπομπές (Tsironis, 2022,p.5).

Ως απάντηση στη σύγχυση και την πόλωση που προκάλεσε ο COVID - 19, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος εξέδωσε ειδικό μήνυμα για την πανδημία (Πατριαρχικό Μήνυμα 2020). Στη συνέχεια, αφιέρωσε σημαντικό μέρος του χριστουγεννιάτικου μηνύματός του (Πατριαρχική Εγκύκλιος για τα Χριστούγεννα 2021) στην ηθική ενδυνάμωση των μελών της εκκλησίας. Και τα δύο μηνύματα ενθάρρυναν όλους τους Ορθόδοξους Χριστιανούς «να εμβολιαστούν» και «να τηρήσουν τα προστατευτικά μέτρα που επιβάλλουν οι υγειονομικές αρχές». Συνοψίζοντας, μέσω επίσημων δηλώσεων και εγκυκλίων, τα μέλη της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην Εκκλησιαστική ζωή και να συμμορφωθούν με τους κανονισμούς υγιεινής και ασφάλειας. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι τα δύο πρώτα χρόνια της πανδημίας επιδείχθηκαν ποικίλες δηλώσεις και συμπεριφορές κληρικών και λαϊκών, ορισμένες από τις οποίες αψηφούσαν τα προστατευτικά μέτρα. Σε όλη αυτή τη διαδοχή γεγονότων, το κίνητρο των προσκυνητών να ταξιδέψουν δεν καταστράφηκε. Φαίνεται ότι η ανθεκτικότητα που εμπνέεται από την πίστη μπορεί επίσης να ενδυναμώσει τα ταξίδια προσανατολισμένα στην πίστη (Kala 2021, pp. 2-3).

Μια πρόσφατη έρευνα που διεξήχθη στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πρώτου lockdown (Tsironis et al, 2022, σ. 528) έδειξε πώς ο θρησκευτικός τουρισμός ήταν σχετικά ανεπηρέαστος από την πανδημία καθώς «τα κίνητρα των επισκεπτών που σχετίζονται με την πίστη υπερισχύουν σε κάποιο βαθμό μια προοπτική υποτιθέμενων κινδύνων έναντι αναμενόμενων οφελών ...» εμπειρίες, συχνά αγνοώντας την ισορροπία κινδύνου - οφέλους». Η ίδια τάση παρατηρείται σε διάφορες άλλες περιπτώσεις, χώρες και θρησκείες (Canete, 2021), ενώ υπάρχουν μελέτες που δείχνουν ότι οι ταξιδιωτικές προθέσεις παραμένουν υψηλές (Ivanova et al., 2021), αν και η αβεβαιότητα και το άγχος είναι κοινά στις μέρες μας. Η πανδημία COVID - 19 και οι επιπτώσεις της στην κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, τη θρησκευτική ζωή και τον πολιτισμό, έχουν προκαλέσει ανησυχίες για το μέλλον σε παγκόσμιο επίπεδο. Το άγχος, η ευαλωτότητα

και η ανασφάλεια έχουν γίνει μέρος της καθημερινότητας. Τα θέματα ασφάλειας και υγιεινής εξακολουθούν να επηρεάζουν την τουριστική συμπεριφορά σήμερα. Ιδιαίτερα στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού, οι επισκέπτες φαίνεται να επικροτούν προστατευτικά μέτρα, αλλά δεν σκοπεύουν να σταματήσουν τα ταξίδια που σχετίζονται με την πίστη (Tsironis et al., 2022). Ως εκ τούτου, η εμπειρία μιας πανδημίας ή μιας θανατηφόρας ασθένειας δεν είναι νέα. Η ιστορία δείχνει ότι οι πανδημίες, όπως και οι πόλεμοι ή άλλοι κίνδυνοι, δεν εξαλείφουν τις μακροπρόθεσμες πρακτικές προσκυνήματος (Kužic, 2014, pp. 65-68). Οι θρησκευτικές κοινότητες έχουν βρει τρόπους να προσαρμόζουν και να συνεχίζουν τα προσκυνήματά τους, είτε μέσω «μίνι» ή τοπικών προσκυνημάτων (Bailey, 2022), είτε με την αξιοποίηση τεχνολογικών μεθόδων συμμετοχής (Faris & Griffin, 2020, p. 78), είτε περιμένοντας το τέλος της πανδημίας. Ο θρησκευτικός τουρισμός διατήρησε τα κίνητρα και τις προθέσεις του ακόμη και κατά τις πρώτες φάσεις της πανδημίας COVID-19, αν και υπέφερε από τις συνέπειες της διεθνούς κρίσης: η ροή τουριστών μειώθηκε, υπήρχε αμφιβολία και φόβος, και οι θρησκευτικές συγκεντρώσεις περιορίστηκαν. Μετά από μια φυσική καταστροφή ή πανδημία, υπάρχουν μαθήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Η εμπειρία της καταπολέμησης του COVID-19 οδήγησε σε νέες πολιτικές επιλογές, πρακτικές και ρυθμίσεις, οι οποίες πρέπει να ενσωματωθούν σε κάθε στρατηγική προετοιμασίας, σχεδιασμού και αντιμετώπισης κρίσεων (Jamal & Budke, 2020, σ.185). Η παρακολούθηση των θρησκευτικών διαδρομών και μονοπατιών για τη διασφάλιση της φυσικής απόστασης έγινε βασικό ζήτημα (Olsen & Timothy, 2020, p. 181). Στο πλαίσιο της δεύτερης εποχής της νεωτερικότητας νέες προκλήσεις προστέθηκαν στις παλιές, οι οποίες πρέπει να αναγνωριστούν και να αντιμετωπιστούν (Tsironis,2018). Οι καιροί απαιτούν καλύτερη κατανόηση των ευρύτερων προκλήσεων εντός των οποίων λειτουργεί ο τουρισμός (Bowen, 2022, p.2) και την εξισορρόπηση μεταξύ προσαρμογής και διαφύλαξης των βασικών αξιών των προορισμών (Von Bergner & Lohmann, 2014).

Η διαχείριση των θρησκευτικών χώρων αντιμετωπίζει την πρόκληση να βρει μια τριπλή ισορροπία δηλαδή, να μάθει από την πανδημία, να ενδυναμώσει τις βασικές αξίες του προσκυνήματος και να ενσωματώσει μια προσέγγιση πολλαπλών στόχων, τομέων, παραγόντων και επιπέδων σε ένα σχέδιο αντιμετώπισης κρίσεων (Hartman et al., 2020, p.214). Από ευρύτερη σκοπιά, οι τρέχουσες συνθήκες δημιουργούν τρεις κύριες κατηγορίες προκλήσεων για τους φορείς του θρησκευτικού τουρισμού: πρώτον, την αντιμετώπιση του αντίκτυπου της πανδημίας στα ταξίδια με θρησκευτικό προσανατολισμό· δεύτερον, την ανάπτυξη ενός στρατηγικού σχεδίου με προληπτικές και αντιδραστικές διατάξεις για την υγεία και την ασφάλεια· και τρίτον, τη σύνδεση διαφόρων τουριστικών κινήτρων με τα περιουσιακά στοιχεία κάθε προορισμού, ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες των επισκεπτών και των προσκυνητών. Το μέλλον του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει να βασιστεί στις εμπειρίες που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Τα μελλοντικά σχέδια δεν πρέπει να επικεντρώνονται αποκλειστικά σε ποσοτική ανάπτυξη, καθώς αυτό που φαίνεται μόνιμο σήμερα μπορεί να αλλάξει αύριο σε έναν «δραπέτη κόσμο» (Giddens, 2002, pp.35-37). Η πολυδιάστατη τουριστική πολιτική είναι σημαντική, καθώς δεν πρέπει να περιορίζεται ένας προορισμός στην εκμετάλλευση μιας μόνο μορφής τουρισμού. Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί βασικό στοιχείο της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, λόγω της δυνατότητάς του για συνεχή ανάπτυξη ακόμη και σε περιόδους χαμηλής κίνησης, καθώς και της ικανότητάς του να συνυπάρχει με τον πολιτιστικό, περιβαλλοντικό και εκπαιδευτικό τουρισμό.

Μετά τα δύο πρώτα χρόνια της πανδημίας, η συμμετοχή σε προσκυνήματα και επισκέψεις σε ιερούς τόπους στην Ελλάδα παρέμεινε σχετικά υψηλή, γεγονός που υπογραμμίζει ότι η κύρια πρόκληση δεν είναι η ποσοτική ανάπτυξη, αλλά η εφαρμογή προτύπων υψηλής ποιότητας για την προστασία της υγείας και της ευημερίας των επισκεπτών, καθώς και η διατήρηση της αυθεντικότητας και του φυσικού περιβάλλοντος των ιερών τόπων. Η πολυμορφική στρατηγική για τον θρησκευτικό

τουρισμό (Tsironis, 2020, σ. 64) μπορεί να συμβάλει στην τοπική ανάπτυξη μέσω βιώσιμων πρακτικών, συνδυάζοντας σύγχρονα τουριστικά κίνητρα και την ποικιλία των εμπειριών που προσφέρουν οι θρησκευτικοί χώροι. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει τη δημιουργία διαφοροποιημένων χρονοδιαγραμμάτων για διαφορετικές ομάδες επισκεπτών, όπως οικογένειες, ενορίες, προσκυνητές ή μοναχικούς ταξιδιώτες. Μια σειρά πρωτοβουλιών θα μπορούσε να ενισχύσει την ανθεκτικότητα των θρησκευτικών χώρων μετά την πανδημία. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν την παροχή πληροφοριών για τις ανάγκες μετά την πανδημία μέσω εφαρμογών smartphone ή εκστρατειών ευαισθητοποίησης σε διεθνή τουριστικά φόρουμ. Επίσης, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν ευέλικτες θρησκευτικές διαδρομές που θα αναδείκνυαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, καθώς και να δημιουργηθούν συνδέσεις μεταξύ θρησκευτικών τοποθεσιών και άλλων μνημείων, διαδρομών και προορισμών. Η ποικιλομορφία και η αφθονία των τουριστικών προορισμών στην Κεντρική Μακεδονία και στην Ελλάδα μπορούν να ενισχυθούν περαιτέρω, λαμβάνοντας υπόψη παράγοντες όπως η θρησκευτική αφοσίωση, η περιφερειακή ταυτότητα, η πολιτιστική κληρονομιά, η γλωσσική παράδοση και η εγγύτητα με τα αστικά κέντρα (Canoves & Prat, 2016, p.26). Τέτοιοι παράγοντες μπορούν να διευκολύνουν σημαντικά την ανάκαμψη του θρησκευτικού τουρισμού σε διεθνές επίπεδο.

Στο πλαίσιο της πανδημίας COVID-19, παρατηρήθηκε ότι το κίνητρο των προσκυνητών παρέμεινε ισχυρό. Όπως προέκυψε από τη συνομιλία με την Αδελφή Π. (προσωπική επικοινωνία, 2025), παρά την αναστολή των επισκέψεων κατά τα lockdowns, η επιθυμία των πιστών για πρόσβαση στον τάφο του Αγίου Παϊσίου εκδηλώθηκε αμέσως μετά την άρση των μέτρων, με την προσέλευση να επανέρχεται σε υψηλά επίπεδα. Αυτό καταδεικνύει ότι η ανθεκτικότητα που εμπνέεται από την πίστη υπερισχύει των υποτιθέμενων υγειονομικών κινδύνων (Tsironis et al., 2022).

3.3 Προτάσεις ανάπτυξης Θρησκευτικού Τουρισμού

Για να κατανοήσουμε τη σημασία των θρησκευτικών και πολιτιστικών μνημείων για τους πολίτες, ιδιαίτερα τις μελλοντικές γενιές, είναι απαραίτητο να προωθήσουμε τη σύνδεση με αυτούς τους χώρους μέσω της εκπαίδευσης. Η πνευματική της ακτινοβολία και η πολιτιστική της αξία προσελκύουν πλήθος επισκεπτών, γεγονός που δημιουργεί προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός οργανωμένου και βιώσιμου θρησκευτικού τουρισμού. Η αξιοποίηση εκπαιδευτικών, πολιτιστικών και ψηφιακών εργαλείων, σε συνδυασμό με κατάλληλες υποδομές και συνεργασίες με φορείς της Εκκλησίας και του τουρισμού, μπορεί να ενισχύσει την εμπειρία των προσκυνητών και να προωθήσει την ταυτότητα της περιοχής. Βάσει αυτής της προσέγγισης, ακολουθούν συγκεκριμένες προτάσεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη Σουρωτή. Ενώ υπάρχουν διάφορα θέματα στο σχολικό πρόγραμμα που μπορούν να συνδεθούν εκπαιδευτικά με τα μνημεία, οι διδακτικές επισκέψεις σε αυτούς τους χώρους διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην εκπαίδευση, βοηθώντας στην αποτροπή σχηματισμού στερεοτύπων μεταξύ των μαθητών και επιτρέποντάς τους να αναγνωρίσουν τη σημασία των μνημείων μέσω των δικών τους εμπειριών (Cohen, 2006, p. 77).

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, ο θρησκευτικός τουρισμός έχει εξελιχθεί σε ένα σύνθετο και πολυδιάστατο πεδίο που ενσωματώνει πνευματικές, πολιτιστικές και οικονομικές διαστάσεις (Kim et al., 2020). Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου μπορεί να ενισχύσει τη θέση του στον θρησκευτικό τουρισμό μέσω στοχευμένων παρεμβάσεων στις υποδομές και στις υπηρεσίες που προσφέρει. Η βελτίωση της προσβασιμότητας, η αναβάθμιση των δρόμων και η ενίσχυση των μεταφορικών συνδέσεων θα διευκολύνουν την άφιξη προσκυνητών κάθε ηλικίας, ενώ η ανάπτυξη βασικών υποδομών όπως χώροι στάθμευσης, σημεία πληροφόρησης και χώροι φιλοξενίας θα

συμβάλει στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης εμπειρίας (Αλμπανάκη,2018). Παράλληλα, η δημιουργία θεματικών περιηγήσεων, εκδηλώσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων που συνδέονται με τη μοναστική ζωή, την προσωπικότητα του Αγίου Παϊσίου και τη βυζαντινή παράδοση μπορεί να ενισχύσει τη θρησκευτική και πολιτιστική διάσταση της επίσκεψης.

Η ενίσχυση του θρησκευτικού τουρισμού στην ευρύτερη περιοχή απαιτεί τη συνεργασία της Μονής με άλλους θρησκευτικούς και πολιτιστικούς φορείς. Η ανάπτυξη οργανωμένων προσκυνηματικών διαδρομών και πακέτων που συνδυάζουν μοναστήρια, τοπικές εορτές, παραδοσιακές διαδρομές και πολιτιστικά μνημεία μπορεί να αυξήσει σημαντικά την επισκεψιμότητα. Η συνεργασία με την Εκκλησία της Ελλάδας και εξειδικευμένα ταξιδιωτικά γραφεία, καθώς και η συμμετοχή σε διεθνείς τουριστικές εκθέσεις, θα συμβάλουν στην προβολή της περιοχής σε ευρύτερο κοινό. Παράλληλα, η ανάδειξη της τοπικής οικονομίας μέσω της προώθησης προϊόντων, της τοπικής κουζίνας και της στήριξης μικρών επιχειρήσεων θα ενισχύσει τη βιωσιμότητα του προορισμού (Μοίρα, 2008; Μοίρα & Παράσχη, 2015).

Αναμφίβολα, η διατήρηση και προβολή της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομιάς του μοναστηριού αποτελεί βασικό άξονα για τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη. Η συστηματική συντήρηση των κειμηλίων, των ιερών λειψάνων και της βιβλιοθήκης, σε συνδυασμό με την οργάνωση εκθέσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και πολιτιστικών δράσεων, ενισχύει την ταυτότητα του μοναστηριού ως ζωντανού φορέα παράδοσης. Παράλληλα, η αξιοποίηση ψηφιακών μέσων μέσω σύγχρονων ιστοσελίδων, κοινωνικών δικτύων και εξειδικευμένων εφαρμογών μπορεί να διευρύνει τη διεθνή εμβέλεια και να προσελκύσει νεότερες γενιές επισκεπτών, δημιουργώντας μια πιο άμεση και διαδραστική σχέση με το κοινό. Η ενίσχυση συνεργασιών με τοπικούς φορείς, εκπαιδευτικά ιδρύματα και τουριστικές δομές θα μπορούσε, επιπλέον, να συμβάλει στη συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου δικτύου θρησκευτικού και

πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Με αυτόν τον τρόπο, η Σουρωτή και, ευρύτερα, οι θρησκευτικοί προορισμοί της Ελλάδας έχουν τη δυνατότητα να ισχυροποιήσουν ουσιαστικά την παρουσία τους στον παγκόσμιο θρησκευτικό τουρισμό (π.χ., μέσω βιώσιμου τουρισμού που ενσωματώνει και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ψηφιακής αξιοποίησης)· η σημασία αυτή έχει επίσης τεκμηριωθεί ως μοχλός ανάπτυξης σε μελέτες για τον θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα (Ιωακειμίδης & Μαυρωνά, 2023, σ.20).

Τέλος, αν και ορισμένοι μελετητές επισημαίνουν ότι ο λεγόμενος «κανόνας της κοινωνικής απόστασης» ενδέχεται να μεταβάλει τον χαρακτήρα του προσκυνήματος προς πιο ατομικές μορφές πνευματικής αναζήτησης (Roszak & Huzarek, 2022, p. 5), μέχρι στιγμής δεν προκύπτουν τεκμήρια που να επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση αναφορικά με τα ορθόδοξα προσκυνήματα στην Ελλάδα. Αντιθέτως, η υπάρχουσα έρευνα (Tsironis et al., 2022), σε συνδυασμό με την εθνογραφική παρατήρηση και το διαθέσιμο οπτικό υλικό, δείχνει ότι οι προσκυνητές εξακολουθούν να συμμετέχουν ενεργά σε τελετουργίες, έθιμα και συλλογικές εκδηλώσεις, όπως έκαναν και πριν από την πανδημία. Ωστόσο, κρίνεται αναγκαίο η μελλοντική επιστημονική διερεύνηση να εξετάσει πιο συστηματικά την πιθανή επίδραση παραγόντων όπως η ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο ή η συχνότητα συμμετοχής σε θρησκευτικές λειτουργίες. Η καταγραφή και σύγκριση των αντίστοιχων τάσεων σε άλλες χώρες, όπου έχουν παρατηρηθεί μεταβολές της θρησκευτικότητας, όπως για παράδειγμα, στις ΗΠΑ (Pew Research Center, 2021) μπορεί να προσφέρει χρήσιμα αναλυτικά εργαλεία για την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων που επηρεάζουν τα προσκυνήματα. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται δυνατή μια πληρέστερη αξιολόγηση τόσο του ρόλου της πανδημίας όσο και των μακροπρόθεσμων μετασχηματισμών που ενδέχεται να επηρεάσουν το θρησκευτικό τοπίο. Επιπλέον, η αξιοποίηση ποιοτικών μεθόδων, όπως εις βάθος συνεντεύξεις και ομάδες εστίασης, θα μπορούσε να φωτίσει βιωματικές διαστάσεις της προσκυνηματικής εμπειρίας που δεν αποτυπώνονται

επαρκώς σε ποσοτικά δεδομένα. Η διαθεματική προσέγγιση, με τη συμβολή της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και της θεολογίας, θα ενίσχυε περαιτέρω την ερμηνευτική εγκυρότητα των ευρημάτων.

Για την περαιτέρω ανάπτυξη του προσκυνήματος στη Σουρωτή, προτείνεται η δημιουργία ψηφιακών υποδομών ενημέρωσης (π.χ. πολυμεσικές εφαρμογές) που θα αναδεικνύουν το έργο του Αγίου Αρσενίου του Καππαδόκη και του Αγίου Παϊσίου, καθώς και η διασύνδεση της Μονής με άλλους βυζαντινούς προορισμούς της Θεσσαλονίκης, ώστε να επιμηκυνθεί ο χρόνος παραμονής των προσκυνητών στην περιοχή. Παράλληλα, η ανάπτυξη οργανωμένων θεματικών διαδρομών, η ενίσχυση της συνεργασίας με τοπικούς φορείς και η προώθηση ήπιων μορφών τουρισμού μπορούν να συμβάλουν στη βιώσιμη ανάδειξη της περιοχής, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα τον σεβασμό στον θρησκευτικό χαρακτήρα του τόπου και στις ανάγκες της μοναστικής κοινότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλμπανάκη, Ξ. (2018). Ψηφιακή ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από ταξίδια πίστης σε μνημεία λατρείας και προσευχής. Στο Σ. Γρόσδος (Επιμ.), *Πρακτικά του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Θεολόγων για τις προκλήσεις και προοπτικές της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο σύγχρονο σχολείο* (σσ. 62-70). Θεσσαλονίκη.

Βαλαής, Δ. (2019). *Σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας: Το ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκη.

Γαβριήλ, Ε. Σ. (2021). *Η Θρησκευτικότητα ως Πολυτροπικό Μέσο Τουριστικής Προβολής. Μια Διαθρησκευτική Προσέγγιση στα Ταξίδια Θρησκευτικού Τουρισμού στην Ελλάδα και την Τουρκία* (Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Γέρων Παΐσιος ο Αγιορείτης, (1999). *Λόγοι Β΄: Πνευματική Αφύπνιση*. Σουρωτή: Ιερόν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος».

Γέρων Παΐσιος ο Αγιορείτης, (2001). *Λόγοι Γ΄: Πνευματικός Αγώνας*. Σουρωτή: Ιερόν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος».

Γέρων Παΐσιος ο Αγιορείτης, (2012). *Λόγοι ΣΤ΄: Περί Προσευχής*. Σουρωτή: Ιερόν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος».

Δυοβουνιώτης, Κ. (1923). *Θεοδόσιος Ζυγομαλάς*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου

Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Σουρωτή). (2004). *Γέροντας Παΐσιος: Μαρτυρίες και διηγήσεις*. Σουρωτή.

Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. (2020, 16 Μαρτίου). *Δελτίο Τύπου* (Συνεδρίαση της Δ.Ι.Σ. της 16ης Μαρτίου 2020).

Ιερόν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος» (Σουρωτή), (2010). *Ο Άγιος Παΐσιος ο Αγιορείτης*.

Ιερομόναχος Ισαάκ, Ιερομόναχος. (2012). *Βίος Γέροντος Παϊσίου του Αγιορείτου*. Ιερό Ησυχαστήριο «Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος».

Ιωακειμίδης, Χ., & Μαυρωνά, Α. (2023). *Ο ρόλος του θρησκευτικού τουρισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη τοπικών κοινωνιών στην Ελλάδα*. Pasithee: Journal of Culture and Tourism, 10(2), 45-62. https://doi.org/10.26220/cul.4489

Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1305/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Δεκεμβρίου 2013, Άρθρο 32, παρ. 1, 3, 4.

Κοκκορής, Δ. (2002). *Greek Orthodox monasteries (Pilgrimage guide)*. [Στα Ελληνικά].

Λιβέρη, Α., Παρκοσίδης, Ι., & Καΐλα, Μ. (2010). Διαδικτυακή Προώθηση του Θρησκευτικού Τουρισμού ως Εκπαιδευτικό Εργαλείο για την επίτευξη Πολιτισμικής Αειφορικής Ανάπτυξης: Η περίπτωση της Ζακύνθου. *Έρευνες της 4ης Συνεδρίας του 5ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε. για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Ιωάννινα.

Μάμουκας, Α. (1859). *Τὰ Μοναστηριακά• ἤτοι ὁδηγίαι, νόμοι, βασιλικᾶ διατάγματα, συνοδικαῖ καὶ ὑπουργικαί ἐγκύκλιοι*. Αθήνα: Τυπογραφείο Αντωνίου Μάμουκα

Μοίρα, Π. (2003). Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα. Κοινωνιολογική Προσέγγιση. *Τ.ΕΠ.Ε.*, *1*, 87-102.

Μοίρα, Π. (2008). Η αξιοποίηση των θρησκευτικών πόρων στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού. Τυπολογία. *ΤΘ*, *5*, 97-112.

Μοίρα, Π., & Παράσχη, Α. (2015). Από το προσκύνημα στο θρησκευτικό - πολιτιστικό πολιτισμό: Μελέτη της περίπτωσης "Ζάκυνθος". *e-JST*, *3*(10), 39-53.

Παπαδόπουλος, Χ. (1920). *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Τόμ. Α', Ίδρυσις και οργάνωσις της αυτοκεφάλου εκκλησίας της Ελλάδος). Π. Α. Πετράκος

Παπαμεντζελόπουλος, Κ. (2022). *Επισκοπή Κερνίτσης, κατόπιν Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας. Ιστορία και διοικητικές μεταβολές* (Διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Προύζος, Γ. Εμμ. (2010). *Το μοναστηριακό ζήτημα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα (1833-1835)* (Μεταπτυχιακή διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τόμπρος, Ν. (2001). *Μονές και Μοναχοί στον Ελλαδικό χώρο. Δημογραφική μελέτη στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του κεντρικού και νότιου Αιγαίου, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή). Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Υπ. Απόφαση 28711/2020 [ΦΕΚ Β 2882/16.07.2020], άρθρο 2.

Υπουργείο Εκκλησιαστικών**.** (n.d.). *Έγγραφα σχετικά με την Εκκλησιαστική Πολιτική της Κυβερνήσεως Καποδίστρια* (Αρχείο Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας).

Φιλοθέη, Μ. (2012). *Η Γερόντισσα της Σουρωτής*. *Εν Πλω*.

Φουκαδάκης, Γ. Ν. (2017). *Άγιος Παΐσιος ο Αγιορείτης: Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Ψυχογιός. ISBN 9786180121162.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abbas, J., Mubeen, R., Iorember, P. T., Raza, S., & Mamirkulova, G. (2021). Exploring the Impact of COVID - 19 on Tourism: Transformational Potential and Implications for a Sustainable Recovery of the Travel and Leisure Industry. *Current Research in Behavioral Sciences*, *2*, 100033.

Andriotis K. (2009). Sacred Site Experience. *Annals of Tourism Research*, *36*(1), 64–84.

Aspects of Spiritual Life in Greek Monasteries. (2020). Στο *Latin and Greek Monasticism in the Crusader States* (σσ. 403–459). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781139016230.017

Bailey, A. E. (2022). Pilgrimage During COVID-19: Impacts, Adaptations, and Recovery. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, *10*(2), 189–202.

Blackwell, R. (2007). Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events. *International Journal of Tourism Research*, *9*(5), 318-328.

Bowen, D. (2022). *Contemporary Tourist Behaviour: Yourself and Others as Tourists*. Cabi.

Canete, J. J. O. (2021). When Expressions of Faith in the Philippines Becomes a Potential COVID-19 'Superspreader'. *Journal Of Public Health*, *43*(3), e366–e367.

Canoves, G., & Prat Forga, J. M. (2016). *The challenge of religious tourism in Barcelona: The connection between religious heritage and cultural tourism*. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 4*(5), 26–36. https://doi.org/10.21427/d7h13b

Clift, J. D., & Clift, W. B. (2004). *The Archetype of Pilgrimage: Outer Action with Inner Meaning*. Wipf & Stock Publishers. (Αρχική έκδοση 1996).

Cohen, E. H. (2006). Religious tourism as an educational experience. Στο D. J. Timothy & D. H. Olsen (Επιμ.), *Tourism, Religion and Spiritual journey* (σσ. 78-93). Routledge.

Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D., & Wanhill, S. (1993). *Tourism: Principles and practice*. Pitman Publishing.

Collar, A., & Kristensen, T. M. (Επιμ.). (2020). *Pilgrimage and Economy in The Ancient Mediterranean*. Brill.

Collins-Kreiner, N. (2010). Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations. *Annals of Tourism Research*, *37*(2), 440-456.

Corluka, G., Mikinac, K., & Milenkovska, A. (2016). Classification of tourist season in costal tourism. *UTMS Journal of Economics*, *7*(1), 71–83.

Damm, A., Greuell,W.. ,Landgren, O., & Prettenthaler, F. (2017). Impacts of +2 °C global warming on winter tourism demand in Europe. Climate Services , 7 , 31–46. https://doi.org/10.1016/j.cliser.2016.07.003

Davies, C., & Shaw, G. (2010). *Pilgrimage and Tourism: Concepts and Issues*. Channel View Publications.

Della Dora, V. (2012). Setting and Blurring Boundaries: Pilgrims, Tourists, and Landscape in Mount Athos and Meteora. *Annals of Tourism Research*, *39*(2), 951–974.

Demertzis, N., & Eyerman, R. (2020). COVID-19 As Cultural Trauma. *American Journal of Cultural Sociology*, *8*(3), 428–450.

Faris, H., & Griffin, K. A. (2020). The Impact of COVID-19 on Religious Tourism and Pilgrimage to the Holy City of Karbala. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, *8*(7), 75–84.

Giddens, A. (2002). *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives* (2η έκδ.). Profile Books.

Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19. *Journal Of Sustainable Tourism*, *29*(1), 1–20.

Griffiths, M. (2011). Monastic Tourism in Greece: A Historical and Economic Perspective. *Tourism and Cultural Change*, *9*(4), 345-362.

Hartman, S., Wielenga, B., & Heslinga, J. H. (2020). The Future of Tourism Destination Management: Building Productive Coalitions of Actor Networks for Complex Destination Development. *Journal of Tourism Futures*, *6*(3), 213–218.

Holloway, J. C., & Robinson, C. (1995). *Marketing for tourism* (3rd ed.). Longman Group Limited.

Iliev, D. (2020). The Evolution of Religious Tourism: Concept, Segmentation and Development of New Identities. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, *45*, 131–140.

Ivanova, M., Ivanov, I. K., & Ivanov, S. (2021). Travel Behaviour after the Pandemic: The Case of Bulgaria. *Anatolia*, *32*(1), 1–11.

Jamal, T., & Budke, C. (2020). Tourism in a World with Pandemics: Local-Global Responsibility and Action. *Journal of Tourism Futures*, *6*(3), 181–188.

Jackowski, A., & Smith, V. L. (1992). *Polish pilgrim-tourists*. *Annals of Tourism Research, 19*(1), 92–106. https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90109-3

Kala, D. (2021). 'Thank You, God. You Saved Us' - Examining Tourists' Intention to Visit Religious Destinations in the Post COVID. *Current Issues in Tourism*, *24*(21), 3127–3133.

Kerry, G., Staikou, I., & Tokatli, C. (2010). *Atlas of Monasteries in Greece*. Aristotle University of Thessaloniki.

Kim, B., Kim, S. (S.), & King, B. (2020). Religious Tourism Studies: Evolution, Progress, and Future Prospects. *Tourism Recreation Research*, *45*(2), 185–203.

Kužić, K. (2014). *Pilgrims and the plague on the eastern coast of the Adriatic Sea from the 14th to the 17th century*. In *Pilgrimage and sacred places in Southeast Europe*. Retrieved from https://books.google.com

Lickorish, L., & Jenkins, C. (1997). *An Introduction to Tourism*. Butterworth-Heinemann.

Lossky, V. (1957). *The Mystical Theology of the Eastern Church*. James Clarke & Co.

Martinelli, E. (2020). The Greek Orthodox Church at the Time of the Sars-Cov-2 Epidemic. Στο P. Consorti (Επιμ.), *Law, Religion and COVID-19 Emergency* (Diresom Papers: 1, σσ. 81–89).

Meyendorff, J. (1974). *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*. Fordham University Press.

Mróz, F., Mroz, L., & Krogmann, A. (2019). Factors Conditioning the Creation and Development of a Network of Camino de Santiago Routes in Visegrád Group Countries. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, *7*(1), 56–71.

Myridis, M., Lafazani, P., Christodoulou, A., Dalakis, N., Kourkouridis, D., & Tsampouris, Y. (2009). The electronic atlas of Greek monasticism. *Proceedings of the 24th International Cartographic Conference (15–21 November 2009, Santiago, Chile)*.[7] International Cartographic Association (ICA).

Nolan, M., & Nolan, S. (1992). Religious Sites as Tourism Attractions. *Annals of Tourism Research*, *19*(1), 68-78.

Olsen, D. H. (2010). *Pilgrims, tourists and Max Weber's "ideal types"*. *Annals of Tourism Research, 37*(3), 848–851. https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.02.002

Olsen, D. H., & Timothy, D. J. (2020). The COVID-19 Pandemic and Religious Travel: Present and Future Trends. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, *8*(7), 170–188.

Olsen, D. H., & Timothy, D. J. (2021). *Religious Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective*. Routledge.

Papadakis, A. (2004). *The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071-1453*. St Vladimir's Seminary Press.

Pew Research Center. (2021). *About Three-in-Ten U.S. Adults Are Now Religiously Unaffiliated*. https://www.pewresearch.org/religion/2021/12/14/about-three-in-ten-u-s-adults-are-now-religiously-unaffiliated

Pirutinsky, S., Cherniak, A. D., & Rosmarin, D. H. (2020). COVID-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews. *Journal of Religion and Health*, *59*(5), 2288–2301. https://doi.org/10.1007/s10943-020-01070-z

Polus, R., Carr, N., & Walters, T. (2022). Conceptualizing the Changing Faces of Pilgrimage Through Contemporary Tourism. *International Journal of the Sociology of Leisure*, *5*(3), 321–335.

Raj, R., & Griffin, K. (2015). *Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management: An International Perspective*. CABI.

Ramírez, R. R., & Portillo, A. F. (2020). What role does tourist's educational motivation play in promoting religious tourism among travellers? *Annals of Leisure Research*, *23*(3), 407–428.

Rinschede, G. (1992). Forms of Religious Tourism. *Annals of Tourism Research*, *19*(1), 51–67.

Ritchie, B. (2003). *Aspects of tourism, Managing Educational Tourism*. Great Britain.

Roszak, P., & Huzarek, T. (2022). The Challenging Future of Pilgrimage after the Pandemic: New Trends in Pilgrimage to Compostela. *Religions*, *13*(6), 523. https://doi.org/10.3390/rel13060523

Rutherford, I. (2001). Tourism and the Sacred. Pausanias and the Traditions of Greek Pilgrimage. Στο S. E. Alcock, J. F. Cherry, & J. Elsner (Επιμ.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece* (σσ. 40–52). Oxford University Press.

Shackley, M. (2001). *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*. Thomson Learning.

Sharpley, R. (2009). Tourism, Religion, and Spirituality. Στο T. Jamal & M. Robinson (Επιμ.), *The SAGE Handbook of Tourism Studies* (σσ. 237–254). SAGE Publications Ltd.

Simoni, S., & Mihai, D. (2012). Tourism organization and coordination in Australia and the managerial strategy for tourism development. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology, 2*(5), 1–10. https://www.scientificpapers.org

Terzidou, M., Scarles, C., & Saunders, M. N. K. (2018). The Complexities of Religious Tourism Motivations: Sacred Places, Vows and Visions. *Annals of Tourism Research*, *70*, 54–65.

Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. Routledge.

Tsironis, C. N. (2018). *Religion and Society in Second Modernity. Arguments and Debates in Ulrich Beck's Theory*. Barbounakis.

Tsironis, C. N. (2020). Religious Routes and Destinations: A Polymorphic Social Approach. *Sociológia A Spolo˘cnost'/Sociology and Society*, *5*(2), 56–70.

Tsironis, C. N. (2022). Pilgrimage and Religious Tourism in Society, in the Wake of the COVID-19 Pandemic: A Paradigmatic Focus on 'St. Paul's Route' in the Central Macedonia Region, Greece. *Religions*, *13*(10), 887. https://doi.org/10.3390/rel13100887

Tsironis, C. N., Sylaiou, S., & Stergiou, E. (2022) Risk, Faith and Religious Tourism in Second Modernity: Visits to Mount Athos in the COVID-19 Era. *Journal of Heritage Tourism*, *17*(5), 516–532.

UNWTO. (2021). *Conceptual Guidance on Tourism Statistics in the COVID-19 Context*. World Tourism Organization., https://doi.org/10.18111/9789284422432

Von Bergner, N. M., & Lohmann, M. (2014). *Future challenges for global tourism: A Delphi survey*. *Journal of Travel Research, 53*(4), 420–432. https://doi.org/10.1177/0047287513506292

Vukonić, B. (1996). *Tourism and Religion: A Comparative Perspective*. Pergamon.

Ware, K. (1997). *The Orthodox Church: An Introduction to Eastern Christianity*. Penguin Books.

Yannaras, C. (1984). *Elements of Faith: An Introduction to Orthodox Theology*. T&T Clark.